

Voigt Vilmos

A honi cigány néprajzi kutatás első nagy nemzedéke

Évtizedek óta vagyok tanúja, résztvevője hasonló hazai cigánykutató/romológiai konferenciáknak. Sok olyan téma, több olyan előadás, amely most is megjelenik programunkban – már igazán ismerős mindannyiunk számára. Nem hiszem, hogy most szóról szóra kellene mindezt ismét elmondani, hiszen korábban már érvényesen megfogalmaztuk a feladatokat, még az elvégzéshez szükséges utat is kijelöltük. Másoktól sem várom, magamtól sem, most mindent másképp mondjunk el, mint már oly sokszor. Ám azt rögtön hangsúlyoznom kell, hogy az az érzésem, most megint csak a figyelemfelhívásig jutottuk el. Pedig végre hozzá kellene kezdeni a munkához.

Csak most ez nehezebb lesz, mint korábban volt. Nemcsak a közismert anyagi korlátozások miatt, hanem azért is, mivel időközben több kiváló kollégánkat, barátunkat veszítettük el. Emléküknek pár szót magam is szentelnék.

Amikor egy hazai cigány múzeum, cigány lexikon terve először felmerült, amikor a cigány néprajzi tanulmányok sorozatban való megjelentetése elkezdődött, ők még köztünk éltek. Ma már nem. Pótolhatatlan emberek. Nélkülük sosem tudjuk azt adni, amit segítségükkel megkísérelhettünk volna.

Már a kezdetekkor sem volt közöttünk Erdős Kamill (özvegye még igen). Voltaképpen ő volt az utolsó olyan, nagy tudású szakember, aki a hazai cigányok népi kultúráját összegzően tudta volna bemutatni. Az ő örökségében sok témát illetően még ma is az utolsó szintézist találjuk meg. Szerencsére e munkákról van némi áttekintésünk, a legfontosabb művek ma is hozzáférhetőek.

Kezdettől fogva szinte motorja volt e törekvéseknek Balassa Iván, több más funkciója mellett a Magyar Néprajzi Társaságnak is sokáig elnöke. Különösen a „cigány lexikon” elkészítése volt a szívügye. Ezzel kapcsolatos egykori javaslata ma is biztos kiindulópont. Az ő részletes javaslatának szövege csak rövidítve olvasható a *Kethano Drom – Közös Út* (V. évfolyam, 3. szám, 1997.) hasábjain. De a teljes szövegnek is meg kell valahol lennie. Ha máshonnan nem találjuk meg e szöveget, családja bizonyára segít az otthoni példány meglegelésében.

Gémes Balázs évfolyamtársam volt a budapesti egyetem néprajz szakán. Az ő hihetetlen mennyiségű adatot halmozó gyűjtése olykor már ezek közzétételének akadályává is vált. Ő is elmondta 1997-ben éppen azt, mit gondolhatunk a hazai roma adatbázisok kiépítéséről. Mára ő sincs köztünk. Sok olyan adattár van, amelyet ő kezdeményezett. Remélem, hozzáférhetőek ma is. Használunk kell ezeket. Ám az ő személyes tapasztalatait, élelátását már nélkülöznünk kell.

Személyesen is módomban volt ismerni Péli Tamást, ezt a csodálatos művészt és igazán magával ragadó embert. Művei örökre itt élnek köztünk. Ő már nem. Határtalan intellektusát, humorát, a mindennapi problémákat megoldani tudó vitalitását nem felejtik el azok, akik ismerték. Amikor az akkori washingtoni magyar nagykövetség bemutatta a hazai cigányok kultúráját, együtt utaztunk,

sőt a hosszú repülőúton egymás mellett ültünk. Ő nem tudott aludni a gépen – engem meg nem hagyott. Mégis életem nagy élményei között raktároztam el szavait, történeteit. Nagyon hiányzik mindannyiunknak.

És nincs már köztünk a szerény és bölcs ember, Kárpáthy Gyula sem. Irodalmi és újságírói, szerkesztői tevékenységén messze túlmenően minden jó ügy lelkes pártolója volt. Az Országos Cigány Információs és Művelődési Központ létrejötte nélküle elképzelhetetlen lett volna. Mindenhova, még „hívatlanul” is betoppant, ha még nem cigarettával, akkor rögtön rá is gyújtott, és azonnal valamilyen nemes feladat szolgálatára akart elcipelni. Többször sikerrel járt. Rostás-Farkas György barátommal együtt hányszor is jöttek el a pesti egyetem folklór tanszékére, még a Duna-parti épületbe. Azért tartom ezt fontosnak megemlíteni, mivel a hazai cigány néprajzi kutatásnak két, egyformán fontos útja van. Nem képzelhető el magyar folklorisztika anélkül, hogy a kutatók ne mennének el maguk is a „putriba” (hogy képes kifejezéssel éljek). Ám ugyanilyen fontos, hogy a cigány emberek meg ugyanilyen magától értetődő módon menjenek el „a tudomány csarnokaiba” (hogy másik képes kifejezéssel éljek). Csak az ilyen kölcsönös tisztelet és együttműködés lehet a záloga az értelmes munkának. Azóta persze a bölcsészkarral együtt mi szebb helyre költöztünk, de a felejthetetlen „romológiai” emlékek csak a régi épületbe vonják vissza gondolataimat. Gyula bácsi bizony itt lehetne még köztünk, és akkor meg is kérdeznénk tőle, hol is van és mekkora is a „cigány lexikon” elkészült anyaga?

Nem a szenilitás, inkább a szerenitás mondatta velem ezeket az emlékező szavakat. Nagyjaink emlékéről sosem szabad megfeledkeznünk! Volt azonban egy másik oka is annak, hogy e nagy neveket megemlítettem. (Még másokét is hozzátehetném.) Ugyanis ma, nélkülük, sokkal rosszabb starthelyzetben vagyunk, mint voltunk úgy tíz-tizenöt évvel ezelőtt. Ők elmentek, ám nem álltak helyükbe mások. Ha konkrét feladatokat akarunk kitűzni a hazai néprajzi cigánykutatás számára: igazában most is csak azokra számíthatunk, akik a „régebbi gárdából” még köztünk vannak. Kiváló emberek vannak köztük (hogy csak a mellettem ülő Újváry Zoltán professzort említsem) – ám senki sem fiatalodik az évek múltával. Amit tizenöt éve dinamikusabban csinálhattunk volna meg, mára bizony csak lassabban tehetjük.

Ám nem is lamentálni szeretnék. Csupán leszögezném hogy egy-két évtizeddel ezelőtt jobbak voltak a hazai cigányság népi kultúrája kutatásának feltételei. Nekem egyetlen munkahelyem volt (és van): egyetemünk folklór tanszéke. Majd fél évszázada ismerem. És látom, szinte sohasem sikerült tanulni vágyó, értelmes cigány néprajz szakos egyetemi hallgatóra szert tennünk. Nem rajtunk múltott. Sokat tudnék mesélni arról, milyen trükkökkel próbáltunk e téren eredményeket elérni. Nem mindig sikerrel. És azt is hozzá kell tennem, hogy évtizedekkel ezelőtt sokkal több gárdzó hallgatónkat érdekelt a cigányok néprajza, folklórja, mint most. Egy-két kivételtől eltekintve az ilyen érdeklődés manapság csak ideig-óráig tart, egy-egy látványos témájú dolgozatot eredményez – ám amikor a komoly, rendszeres kutatómunkára kellene sort keríteni, még e néhány fiatal néprajzos kolléga is elpárolog... Persze, tudom, a szegedi, pécsi, debreceni, miskolci, kolozsvári, bukaresti, újvidéki magyar néprajzoktatásban más jelenségek is megfigyelhetők. Ám nagyon meglepődnék, ha ottani tanártársaim megcáfolnák pesszimista állításomat. Magam örülnék a leginkább

annak, ha nem lenne igazam... Holott fiatal kollégákra azért is szükségünk lenne, hogy valakinek átadhassuk a hazai néprajzi cigánykutatás bizony fényes stafétabotját. Ugyanis mi is egy hosszú staféta részesei vagyunk.

A mostani konferencia szervezői arra kértek, hogy *A magyarországi cigány néprajzi kutatás első nagy nemzedéke az európai ciganológia élvonalában* címmel Wlisslocki Henrik és Herrmann Antal generációjáról beszéljek. Ezt könnyen megteheti bárki, hiszen számos előtanulmány született erről. Azokhoz képest sok újat most magam sem tudok mondani. Néhány szempontra mégis szeretném felhívni a figyelmet.

Nem ezzel a nemzedékkal kezdődött a cigányok iránti érdeklődés hazánkban. Ekkor már évszázadok óta készültek leírások e különös nép életviteléről, szokásairól. A magyar folklór kitörölhetetlen alakjává vált a cigány. Azt is magyar teológus fedezte fel, hogy a hazai (győri) cigány dialektus voltaképpen egy Indiában megtalálható nyelvszövetséghez sorolható. Szerencsére azt is sikerült kinyomozni vagy inkább tudatosítani, hogy a 19. században feljegyzett „magyar népköltési szövegek” előadói között már ott voltak a cigányok is. Persze igazában sosem fogjuk megtudni, végtére is hány 19. századi „magyar” népdal, népballada vagy népmese előadója volt cigány. Ám végül is ezekben mérhető szövegszámra gondolhatunk. Valamivel pontosabb képünk van e korszak magyarországi „cigány” népzenejéről, néptáncairól – jóllehet a néprajzi források itt is azt jobban tükrözik, milyen „magyar” (vagy annak nevezett) néphagyomány előadói voltak cigányok. Legutóbb a *Magyar Népmesekatalógus* külön kötetben regisztrálta a maga ilyen cigány anyagát. És noha ez nem teljes, nem is problémamentes munka – azt azért félreérthetetlenül dokumentálja, hogy egész kötetnyi (!) ilyen adatot állíthattak össze a „magyar” népmesekatalógus munkatársai. Hogy csak klasszikus íróinkat említsem, Csokonai, Petőfi, Arany János, Móra Ferenc, Gárdonyi Géza, Mórincz Zsigmond és mások számára magától értetődő tény volt, hogy a „magyar” folklór is él a cigányok ajkán. Ezt külön szinte meg sem kellett állapítani.

(Még jóval később is ez maradt a helyzet. Aki kézbe veszi Ráduly János csodálatos kibédi magyar népballedagyűjtéseit, folyvást azt olvashatja, hogy az 1970-es években a legkiválóbb ottani balladaénekes Majlát Józsefné Ötvös Sára volt. A folklórkutató szerző elég eldugott helyen, csak mintegy mellékesen említi, hogy „Sára néni” cigány asszony. Mintha ezt könyvének minden olvasója amúgy is tudná.)

Ám az „első nagy nemzedék” megnevezés mégis jogosult. Tagjai voltak azok, akik itthon is, külföldön is, a néprajzkutatásban is és a romológiában is igazán tudományos, magas szintre emelték az ilyen kutatásokat. Sokoldalú munkásságuk a „cigányösszeírástól” a „cigány nyelvtanig” sok mindenre kiterjedt, és népköltési gyűjtésük, e szövegek fordítása, leíró tanulmányok készítése, az eredmények továbbítása a nemzetközi néprajzi közvélemény számára egyaránt fontos volt számukra. Úttörők voltak és kezdeményezők – ennek a helyzetnek minden előnyével és hátrányával. Munkásságukat akkor is, mindmáig igazán nagyra tartotta a magyar néprajztudomány. Ennek most csak néhány, újabb eseményét említem.

Az akkor Paládi-Kovács Attila igazgatásával működő akadémiai néprajzi kutatócsoportból indult ki az a kezdeményezés (Kriza Ildikótól), hogy legyen egy

külön konferencia a cigányok aktuális folklorisztikai és néprajzi kutatásának témáiról. 1991. szeptember 17–18-án került sor rá. Az előadások egy része azután megjelent a *Cigány Néprajzi Tanulmányok* I. kötetében (1993-ban). Ez az évkönyv a Magyar Néprajzi Társaság akkor már közismert és hagyományos nemzetiségi évkönyvsorozatának új szekciója volt. Az évkönyveket (mint ahogy a Békéscsabán immár több évtizede rendszeresen megtartott nemzetközi nemzetiségi néprajzi konferenciákat is) Balassa Iván szorgalmazta, és Eperjessy Ernő révén gyakorlatilag a kultuszminisztérium nemzetiségi osztálya finanszírozta.

Gödöllőn 1996. november 15-én a Petőfi Sándor Művelődési Központ szervezett egy kiállítással egybekötött tanácskozást, amelynek anyaga később (1998-ban) könyv alakjában is megjelent (Bari Károly szerkesztésében, *Tanulmányok a cigányság hagyományos kultúrájáról* címmel).

Századik évfordulója volt 1998-ban annak, hogy Herrmann Antalt a kolozsvári egyetemen kinevezték a néprajz magántanárává. Voltaképpen ez volt az első egyetemi katedrája a néprajztudománynak Magyarországon. Ebből az alkalomból Kolozsvárt az egyetemi magyar tanszék jubileumi ülészakot szervezett. Két szempontból is fontos volt mind az egykori kinevezés, mind a jubileumi ülészak, ezt jól bizonyítja, hogy két fórumon is megjelentek az itteni előadásszövegek. A *Krizsa János Néprajzi Társaság Értesítője* 1999. évi 1–2. száma külön füzetben hozta őket. Ez a magyar néprajz és a kolozsvári egyetemi oktatás szempontjából fontos kiadvány. Még ugyanebben az évben, Bódi Zsuzsanna szerkesztésében, a *Cigány Néprajzi Tanulmányok* 8. kötete is merített ebből – immár a cigánykutatás számára. Ez a kiadvány más, igen fontos dokumentumokat is közöl Herrmann cigánykutatásairól, úgyhogy ma ez szolgálhat kiindulásul mindazoknak, akik e témával foglalkoznak. (Természetesen Herrmann egész életműve egyre inkább szinte áttekinthetetlenül gazdagnak látszik – hiszen ennek több más vonatkozása is volt.)

Mindezek folytatása, új szempontból való összegezése az a Kárpáthy Gyula szerkesztette kötet (*Apostolok módján. Wlislócki Henrik, József főherceg, Herrmann Antal és Erdős Kamill a cigányokért*. Budapest, 1999), immár az Országos Cigány Információs és Művelődési Központ kiadványaként. Ebben nemcsak a címben szereplő klasszikusokról, hanem a közelmúlt cigánykutatóiról, illetve tőlük is értékes írások olvashatók. Kiemelkedő értéke a kiadványnak, hogy végre újra közölte a *Pallas Lexikon* nevezetes nagy „cigány”-címszavát, azt a már több mint 110 éves áttekintést, amelyről sokan tudtak, ám nem volt könnyű hozzájutni, mivel sokan úgy szereztek meg a maguk számára, hogy kiszedték vagy kitépték még a lexikon könyvtári példányaiból is.

A Cigány Művelődési Központ kiadványa valódi és nemes „ön-igazolás”. Arra mutat rá, milyen hagyományai vannak a hazai cigánykutatásnak, mit kellene folytatni, korszerűsíteni, kiegészíteni.

Ám akármilyen szép termést is hozott a múlt évszázad utolsó éve, azt sem felejtethetjük el, hogy ezóta megtorpantak a hasonló kiadványok. Örvendetes kivételként egyedül Újváry professzor áttekintését említhetjük, Wlislócki Henrikről. Minthogy erről ő maga szól, és minthogy kismonográfiája még az idén bővített formában fog megjelenni, erről többet most nem is kell szólanom. Az ő áttekintésének külön érdeme, hogy közli Wlislócki több, ha nem is elfelejtett, mégis

az utóbbi sok-sok évtizedben senki által nem látott magyar cikkét. (Ismeretes, hogy a német Hochmann 1994-ben Wlislöcki németül megjelent műveiből és egyéb dokumentumokból állított össze egy hallatlanul érdekes kötetet.)

Az elmondottak alapján is teljesen indokoltnak tarthatjuk, hogy a Wlislöcki-József főherceg-Herrmann Antal generációt valóban „nagy nemzedéknek” nevezzük. És azt is teljesen indokoltnak tartjuk, hogy munkásságukat a nemzetközi ciganológia élvonalába helyezzük. Ez is szinte közhely a hazai néprajztörténeti kutatásokban. És mostani konferenciánkon is többen foglalkoznak majd ennek az állításnak a különböző szempontból való megvilágításával.

Éppen ezért mindehhez csupán egyetlen szempontot illesztenék. A mi tudománytörténeti kutatásunk azt ugyan hangsúlyozni szokta, hogy a nagy nemzedék magyar cigánykutatói szorosán kapcsolódtak az éppen ekkor megszerveződő magyar néprajzi kutatás egészéhez – ennél tágabb körben azonban nem szokták méltatni tevékenységüket. Legfeljebb még azt szoktuk említeni, hogy a Magyar Néprajzi Társaság, az Ethnographia folyóirat a millenniumi néprajzi tevékenységben is részt vettek. Azt csak újabban szoktuk említeni, hogy már az *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* című nagy vállalkozás körül is megtaláljuk őket, mégpedig olyan kollégáikkal együtt, mint például Katona Lajos, aki a magyar néprajztudomány megszerveződésének is klasszikusa volt.

Ám nemcsak nálunk, Magyarországon szerveződik meg a néprajztudomány a 19. század utolsó két évtizedében. Ugyan a mi *Acta Comparationis Litterarum Universarum* folyóiratunk, majd ennek nyomán az *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn* csakugyan „világelső” a maga nemében, az első összehasonlító irodalomtudományi, illetve néprajztudományi folyóiratok – mindkettőben önálló cigánykutató dolgozatokkal –, ám e korban másutt is hasonló törekvések figyelhetők meg. Ugyan az angol *Folk-lore Society* némileg régiebb, ám ekkor éli fénykorát, nemzetközi szempontból ekkor a leginkább hatékony. Ekkor indul meg az olasz (és a szicíliai) folklórkutatás. Ekkor szerveződik meg a francia folklorisztika. Ekkor kezdi el munkáját az osztrák néprajz. Ekkor a németek több összehasonlító irodalomtudományi (és néprajzi) folyóiratot alapítanak. Ekkor a csehek és oroszok a szláv néprajz kiállításait, folyóiratát hozzák létre. Ekkor jelenik meg a lengyel (sőt az ukrán) néprajzi társaság. Ekkor szilárdul meg a román folklorisztikai kutatás. A Balkán nyugati részét ekkor nemcsak magyarok és ciganológusok, hanem szerb és horvát kutatók is monográfiákban vizsgálják. Ebben a nemzetközi távlatban helyezhető el a „nagy triász” tevékenysége is. Folyóirataik szerkesztői üzeneteiből, levelezés rovatából ma is szinte napnyi pontossággal láthatjuk, mennyire rendszeres volt kapcsolatuk külföldi kollégáikkal. Akik számára ugyancsak nem volt különbség aközött, ahogyan a saját népükkel vagy ahogyan összehasonlító kutatásokkal foglalkoztak, az utóbbi szempontjából mindig is külön fontosságot tulajdonítva a cigányoknak. Akik folklóráját e generáció európai folklórkutatói mind archaikussága, mind a cigányok vándorlásai miatt külön is perdöntő adatanyagnak tekintették.

Természetesen a nagy nemzedék munkásságát sem kell idealizálni. Sokszor rögtönöztek, nem vitték véghez terveiket. Wlislöcki „adatainak” máig vannak kritikussai, neki magának ellenségei. A vándorló cigányok közötti kóborlása ugyan valódi „antropológiai terepmunkabravúr”, ám bizonyára egy sajátos,

labilis, kettős lelkű ember sokéves énkeresésének is tünete. Herrmann non-konformizmusa is gyakran „több a soknál”. Hogy végtére is miképp viszonyult a Habsburg főherceg a cigányokhoz – erről is különböző teóriák keringenek. Ám ha azt ajánlom is, hogy ne kritikátlanul olvassuk munkáikat, vegyük észre (véletlen, olykor akár szándékos) tévedéseiket is – azt mindenképpen előtérbe kell állítani, hogy hihetetlen munkabírás, sokoldalúság jellemezte őket. És minden tudósi kívülállásuk ellenére is olyan közel kerültek a cigányokhoz – mint a későbbi nemzedékek kutatói közül is nagyon kevesen. Noha nem saját élményként, ám mégis elég hihető beszámolókból észrevehettem, ma sem könnyű cigány folklórt gyűjteni a Kárpát-medencében...

A fentiekben nem adtam teljes, tudománytörténeti szemlét. Minthogy a múltban megvalósított fontos kutatások résztvevői, vezetői itt vannak körünkben, az ő beszámolóikban bizonyára szó esik ezekről. Magam csak a magamét mondtam, visszautalva fontos, korábbi kezdeményezéseinkre is.

Visszatérve kiindulópontunkhoz, nyugodtan megállapíthatjuk, hogy ma is szinte mindig fel kell ütni e több mint százéves klasszikusokat, ha a hazai cigány kultúrát egy kicsit is meg akarjuk ismerni.

Most, amikor egyre nehezebb (anyagi) helyzetbe jut néprajztudományunk – olyannyira, hogy még felelős (vagy éppen felelőtlen) képviselője is például a nemzetiségi néprajzi konferenciák megszüntetését tartja kívánatosnak –, a hazai cigánykutatás talán az utolsó pillanatban kísérelheti meg azt, amit már többször is megtervezett: egy cigány lexikon és egy cigány múzeum végre létrehozását. E konkrét tervekről külön kell beszélnünk. Itt azonban azt is le kell szögezni, hogy évszázados adósságunk ez: többek között e „nagy nemzedék” előtt is pironkodnunk kell eddigi mulasztásaink miatt.

Ha összeadnám mindazt az időt, amelyet értekezéssel töltöttünk, amikor javaslatokat készítettünk, amikor ezeket lelkesen el is fogadtuk – annyi munkanap jönne ki, ami jó néhány feladat elvégzésére elegendő lett volna. Most is zömmel azt ismétljük, amit már sokszor elmondtunk.

El kellene kezdeni dolgozni a feladatok megvalósításán, addig, amíg nem lesz késő. Legyen ez a mai konferencia az utolsó a tervcsinálások és beszámolók sorában, legyen az első ezek megvalósítása útján! Ahogy elnézem a többnapos, illusztris konferenciát, ez a sok ember végre hozzáfoghatna tervei megvalósításához!

Múzeum- és lexikontervek

Amint már erről több ízben is szó esett: három tudományos feladat egymással szorosán össze kell hogy kapcsolódjék: egy központi magyar roma adattár, egy múzeum és egy lexikon megteremtése.

Nem kell hosszasan érvelni annak érdekében, hogy szükség van arra, legyen egy olyan „adattár”, amelyben a cigányainkra vonatkozó fontos és pontos adatok megtalálhatók legyenek. Évtizedek óta sokszor elmondták ennek kikerülhetetlen jelentőségét, és ehhez ma legfeljebb azt tehetjük hozzá, mára technikailag egy *interaktív adatbázis* látszik a leginkább használható megoldásnak. Egy ilyen adatbázisból gyakorlati kérdésekre kaphatunk feleletet. Pél-

dául arra, cigány volt-e Bihari János? Cigány-e Bangó Margit, Kovács Apollónia, vagy a cigánykutatók közül Csalog Zsolt, Erdős Kamill? Cigány volt-e a debreceni egyetem világhírű finnugor nyelvész-professzora, Papp István? Melyik magyar cigányprímásnak volt (egy ideig) francia hercegnővel kötött házassága? Hány cigány származású egyetemista kapott néprajzi diplomát Magyarországon? Hány cigány élt, mondjuk Kassán, a millennium idején? Igaz-e, hogy a magyarországi hóhérok cigányok voltak? Mely múzeumokban láthatók cigány képzőművészek alkotásai, és ezek melyek? Melyek azok a magyar szépirodalmi alkotások, amelyek címében előfordul a „cigány” szó? Hol, milyen iskolákban tanították vagy tanítják ma nálunk a cigány nyelvet? (És ezek közül melyiket?) Melyek a legkedveltebb cigány lakodalmi ételek? Valóban cigány keresztnév-e a Carmen? Van-e jellemzően a cigányok által kedvelt kutyafajta? Nem viccelek e példákkal. Ugyanis ilyen és hasonló kérdéseket vetnek fel az emberek nap mint nap. Az is nyilvánvaló, hogy ez az adattár/adatbázis akkor jó, ha van kitekintése az egész Kárpát-medencére. Összeállításának eddig is két akadálya volt, mára is ugyanazok az akadályok maradtak meg: nincs, aki ezt meg is csinálná, és nincs rá pénz sem.

Egy magyarországi cigány múzeum terve sem újkeletű dolog. Már József főherceg és társai gondoltak erre. (Nem érdemes itt szóba hozni, hogy még a rendőrség is érdeklődött e terv iránt.) A mai budapesti Néprajzi Múzeum már a kezdetektől fogva (a „magyar” néprajzi gyűjtés mellett) szakavatott cigány néprajzi gyűjtéssel is foglalkozott. 1960-ból ismerjük Erdős Kamillnak azt az írásos tervezetét, amelyben (a gyulai városi múzeum mellett) egy önálló cigány gyűjtemény létrehozását javasolta. Amint Erdős hivatali feliratából jól látszik, ez elsősorban egy néprajzi múzeum lett volna, ám az egész Magyarországról gyűjtött anyagot mutatott volna be. Sajnos, a bürokraták miatt a tervből nem lett semmi. Pedig égető szükségünk lett volna (és ma is lenne) egy országos cigány múzeumra! Amely bemutatná a hagyományos cigány kultúra minden fontos tárgy körét. Nem pótolja ezt az, hogy sok vidéki, országos, tematikus múzeumunkban van cigány anyag is, sőt ezekből kisebb-nagyobb kiállítások is készültek, szerencsés esetben ezek katalógusai vagy más kiadványai a kiállítás lebontása után is tájékoztatni tudják az érdeklődőket. Természetesen az lenne a legjobb megoldás, ha ez az országos hatókörű cigány múzeum nem csupán egy, a szó szoros értelmében vett néprajzi múzeum lenne, hanem a cigány művészetet, zenekultúrát, oktatást stb. is bemutatná. És ebben a múzeumban oktatnának is: cigány és nem cigány iskolákból ide látogató tanulók nyerhetnének itt életre szóló élményt, gondolkodásmódjuk számára eligazítást. Akár bizonyos praktikus foglalkozások is elképzelhetőek lennének e múzeum szervezésében: mint ahogy például a szentendrei szabadtéri néprajzi múzeumban is a régi sütés-főzést, régi mesterségeket rendszeresen bemutatják, sőt tudtommal házasságot is lehet kötni az itteni templomban.

Ezerszer elmondtuk azt is, hogy a Magyarországra látogató turisták – akik amúgy sem mindig tudják egymástól megkülönböztetni a magyar népi kultúrát és a cigány népi kultúrát – ide biztosan ellátogatnának. Amikor több mint tíz évvel ezelőtt magam is bővebben foglalkoztam e feladattal, azt javasoltam: minden legyen e múzeumban három nyelven kiírva: cigányul, magyarul és angolul. Az utóbbi nyilván a turisták tájékoztatására.

Miért nincs ma ilyen múzeumunk? A felelet hasonlít az előbbihez. Azért, mert nincs, aki megcsinálja. És még az előbbinél sokszorta több pénz is kellene ehhez. Ami nincs. Pedig ugyancsak megérné...

Miért kellett mindezt előljáróban elmondanom ahhoz, hogy egy cigány lexikon lehetőségeit ismét megpendíthessük? Azért, mivel az adattár és a múzeum kiválóan kiegészíti (kiegészítené) a lexikont. Ugyanis nem lehet minden adatot bevenni egy mégoly nagy lexikonba sem. Ugyanis nem lehet minden évben új kiegészítésekkel együtt megjelentetni egy lexikont. Ugyanis nem lehet egy cigány festő összes műveit, a kiváló cigány költők verseit méltó előadásban, vagy a méltó cigány temetés, egyébként akár a csengőöntés minden fázisát egy lexikonban közreadni. Arra való a múzeum, hogy ott ki-ki meg is nézhesse mindezt. Ady Endre vagy József Attila életműve mégsem azonosítható egy-egy lakásuk bemutatásával. Bartók Béla művészetét nem annak a villának az alapján tudjuk megérteni, ahol lakott. Mégis – szerencsére – nekik van emlékmúzeumuk, és aki egyszer is látta ezeket, sosem felejt el az ott nyerhető élményt. Hát még egy jó cigány múzeum milyen önfelismerést meg felismeréseket adhatna! Amire annál is nagyobb szükségünk lenne, hiszen a mi cigányaink kultúráját ma is alig ismerik, oly sokszor félreismerik, meg aztán a modernizálódó világ napról napra tüntet el tárgyakat, helyszíneket, szokásokat, életkörülményeket, és sajnos ma már igen gyakran már azt sem tudjuk hitelesen felidézni, ami még pár éve általános volt. Nevetségesnek hangozhat, ám igaz – a régi, faragott paraszti bútorokból még mindig több jutott be a múzeumokba, mint az ezt követő, átmeneti kultúra tárgyi világából, mint amilyen például: az első szemüveg, az első néprádió, az első villanylámpa, az első női bicikli, az első televíziós készülék, az első cigány nyelvű mise vagy istentisztelet... A hazai cigányok életének tegnapiját meg mai átalakulását egy jó múzeum nélkül sosem fogjuk megismerni!

Ami mármost a sokszor elképzelt magyar cigány lexikont illeti: ezt akkor sem lenne könnyű elkészíteni, ha már meg lenne cigány adattárunk, és meg volna már cigány múzeumunk. Ezek nélkül viszont még százszor vagy akár ezerszer is nehezebb a feladatunk...

Tulajdonképpen igen tanulságos lenne végigkísérni azt, mindaddig hogyan is kerültek be (ha bekerültek) cigányok a magyar lexikonokba? Voltaképpen a jobb lexikonjaink mindig is törekedtek arra, hogy tájékoztassák az olvasókat a cigányokról is. Ám mindez együttvéve sem pótol egy önálló cigány lexikont. Több munkaértekezlet, tanácskozás felismerte e tényt, és meg is tette a maga javaslatait. Legutóbb (1997-ben) Kárpáthy Gyula terjesztett elő ilyen javaslatot, és a kívánatos nemzetközi közreműködők nevét is említette. Ugyanekkor bemutatta Balassa Ivánnak erre az alkalomra készített tervezetét, amely ma is kiindulópontként szolgálhat.

Mit mondhatunk minderről ma, egy újabb évtized elmúltával? Először is azt, hogy akkor azért, noha szerény körülmények között, mégiscsak meg is indultak a cigány lexikon munkálatai. Ám mindebből a mai napig semmi sem jelent meg. A munka abbamaradt. Sőt időközben sok olyan szerzőt veszítettünk el, akik bizony igencsak pótolhatatlanok.

Hogy mégse az előbb már kétszer is előhozott pesszimista kijelentést ismételjem („nincs rá pénz” – „nincs, aki megcsinálja”) – más oldalról szeretném

most összegezni mindazt, amit régebben is gondoltam erről, illetve ahol ma is lehetőséget látok ilyen jellegű érdemi munkára.

Egy évtizede még egy általános (magyar) cigány lexikont terveztünk. Amely a hazai cigány társadalom és kultúra minden főbb területét bemutatta volna. És amely történetileg (sőt kitekintőleg mindmáig) az egész Kárpát-medencét vette volna figyelembe. Most is azt mondom, igazában erre lenne szükségünk! Nem sok-sok cigány szaklexikonra, amely sok mindent megismételne, mondjuk a cigány nyelvtől a cigány művészetekig, ám éppen sok-sok fontos összefüggésre nem tudna rámutatni. Amelyben a cigányok egészségügye, művelődési viszonyai, vallása, önálló szervezetei (ide értve a politikai szervezeteket is) is benne lenne, nem csupán a látványos témák, mint például a néptánc meg népviselet. Tudom, egy ilyen általános lexikonban a „kényes” témák is előjönnek (pl. a bűnözés) – ám még mindig jobb, ha egy olyan lexikonban olvasható erről korrekt tájékoztatás, amelyben rögtön a környező lapokon, mondjuk, a búcsújárás, Cinka Panna és Kodály operája szerepelne, nyilván pozitív kicsengéssel. Még az „illusztrációk” is jobban hatnának így együtt! Akinek már volt alkalmá kézbe venni Csemer Géza csodálatos sikerkönyvét (*Habiszti*), jól emlékezhet arra a csak első tekintetre furcsa megoldásra, hogy a cigányok élete és értelme itt egyaránt megismerhető, és mondjuk a „bevert tojás Hadik módra” receptjéhez itt hozzákapcsolódik Bihari János *Hadik óbester nótája* című verbunkosa.

A mostani hírek szerint arra van pénz, hogy egy egykötetes lexikon készüljön, amely voltaképpen a hazai cigány „néprajzi” témákat mutatná be. Ami a címet illeti, a *Roma / Cigány Lexikon* került javaslatba, ami ugyan kompromisszum, ám érthető és kivitelezhető megoldás. Viszont ez a cím mégiscsak félrevezető, ugyanis ha csak néprajzi témák szerepelnek: ez esetben célszerűbb lenne a címben is feltüntetni a „néprajzi” szót. Talán a két szó sorrendjén is gondolkozni lehetne: szerintem a *Cigány / Roma* lehetne a történetileg is igazolhatóbb címszó.

Természetesen legelőször magyar nyelven kellene megjelentetni e lexikont, és csak ezután „cigányul” – de melyik hazai cigány nyelven is? Egy már magyarul megjelent, jó és sikeres lexikon esetében viszont az idegen nyelvű kiadás is elképzelhető. Régebben biztosan a német lett volna a legalkalmasabb világnyelv, mára az angol látszik a legjobb megoldásnak. Minden lexikon célja az, hogy egy kiindulópontnak tekinthető időponthoz köthető ismeretet adjon. Most erre talán a 2000. esztendő lenne a legalkalmasabb. Ami a terjedelmet illeti, körülbelül a *Magyar Néprajzi Lexikon* egy kötetét lehetne mintául venni. Ez még megvalósítható méretű mű lenne. (Viszont egy általános „cigány lexikon” legalább két ilyen kötetnyi terjedelmet igényelne.)

Egyébként a tapasztalat azt mutatja, hogy nem érdemes elhúzni és sokkötetessé tenni egyetlen lexikon munkálatait sem. Egy „nagy méretű”, sokkötetes megoldás oda vezet, hogy a néhány munkára fogható szakember sok éven át szöszmötölne a munkával. Közben pedig elfogy a pénz.

A *Magyar Néprajzi Lexikon* igen jó mintának tekinthető. Legfeljebb néhány ott követett szerkesztési ostobaságtól kellene megszabadulni: például a cigány lexikonban az életrajzok legyenek pontosak (tüntessék fel a dátumokban nemcsak az évet, hanem a hónapokat és napokat is), a szakirodalom felsorolását ne maximálják, a fényképek és más illusztrációk forrásait pontosan meg kell

említeni, hivatkozni kell a múzeumi tárgyak pontos adataira, stb. Az egykötetes cigány lexikonba több áttekintő címszót kellene írni. Például a hangszereket elég, ha egyetlen, nagyobb címszó mutatja be, az egyes hangszernevek ehhez képest csak ide utaljanak. Nyilvánvaló módon korlátozni kell a lexikonban szereplő személyek, intézmények önálló címszóban felsorolását. Csemer könyvében is sok száz, rövidebb-hosszabb életrajz olvasható. Egyébként már Markó Miklós *Cigányzenészek albuma* című, először a millenniumra megjelent áttekintésében is ez a helyzet. És már ő fényképekkel is ábrázolta az egyes zenészeket. Ha lenne „adattárunk”, oda biztosan mindenki és mindenki fényképe beférne. Ám, hogy a mostani cigány „néprajzi” lexikonba ki is jusson be önálló címszóval, nem könnyű dolog eldönteni. Magam nem is szeretnék ilyen cenzorként működni...

Amikor 1977-ben összegeztem az akkor tervezett nagy cigány lexikon címszavaira és ezek arányaira vonatkozó elképzeléseimet (ez most is olvasható a *Kethano Drom* 1997. évi 3. számában), akkor is arról beszéltem, milyen nyelvű legyen a kiadvány, és miként foglalja magába a Kárpát-medencében élő cigányok kultúráját. Nyilvánvaló dolog, hogy az első világháború végéig az akkori Magyarország egyetlen cigány csoportját sem hagyhatjuk említés nélkül, már csak azért sem, mivel a rájuk vonatkozó források is így kezelték őket. Azt persze külön címszavakban (pl. *szlovákiai cigányok, burgenlandi cigányok, horvátországi cigányok, boszniai cigányok, szerbiai cigányok, romániai cigányok, kárpátalji cigányok* stb.) is el kell mondani, mióta jelentek meg az említett tájakon, van-e róluk szlovák, osztrák, horvát stb. áttekintés (több esetben: van!), hogyan szerepelnek a magyar szakirodalomban. Azonban kultúrájuk részletes tárgyalásának nem a mi lexikonunkban van az igazi helye. Sok esetben éppen az utóbbi, több mint 80 esztendőre vonatkozóan nem is ismerünk fontos, rájuk vonatkozó adatokat, a mi néprajzkutatóink nem is vizsgálták életmódjukat. Viszont az olyan címszavakba, mint például a foglalkozások, lakás, táplálkozás stb. természetesen a rájuk vonatkozó ismereteinket is be kell építeni.

Mind egy általános, mind egy „csupán” néprajzi cigánylexikonnak elengedhetetlen feltétele a hitelesség és őszinteség. Nemcsak arra vonatkozik ez a megjegyzés, hogy az évszámoknak és a cigányok számarányára vonatkozó közléseknek pontosaknak kell lenniük. Az értékelésben nem szabad túlzásokba esni. Nem szabad a tényeket elhallgatni, még akkor sem, ha ezek kedvezőtlenek vagy annak tűnnek. Akkor hihetőek az iskolázottságra vonatkozó adatok, ha az írástudatlanságra vonatkozó pontos adatokat is közöljük. A táplálkozás bemutatásából az ürge és a sündiszó sem hiányozhat. Egyébként ezeket ügyis keresni fogják az olvasók, és ha nem találják meg, azt sem hiszik el, ami benne lesz a címszavakban. Tudom, már csak emiatt sem lesz könnyű dolga a címszavak íróinak.

Mostani megjegyzéseimet éppen erre, a szerkesztésre vonatkozó tanáccsal zárom. Kell e néprajzi cigány lexikonhoz két hatékony főszerkesztő: egy cigány szakértő és egy néprajzi szakértő. Az ő egyetértésükkel készülhet el a lexikon. Kell egy néhány fős technikai szerkesztő csapat, akik ezen a lexikonon dolgoznak: a szövegek és a képek szerkesztésén, az engedélyek beszerzésén, a nyomdai munka korrigálásán. Nekik kell az adatokat is ellenőrizni. (Hiszen például még a születési évszámok és helyek is más-más forrásműben igencsak

különböznek egymástól. Ezeket össze kell vetni, és pontos adatokat szabad csak közölni.) És, főként kell egy cikkíró gárda is. Ez hány főből álljon – nem is tudnám most megmondani. Azért gondolnék kevesebb számú, ám áttekintő jellegű címszavakra, mivel ez a megoldás meggyorsítaná a lexikon elkészülését.

Ám ezt is, és más, fontos, mégis praktikus kérdést mielőbb egy szerkesztőbizottsági ülésen kellene tisztázni. Ha valóban szeretnék egy ilyen lexikont látni, még az idén el kell kezdeni a munkát. Előbb a szerkesztést kell megszerkeszteni, majd a címszavakat kell megírni, majd ezeket kötetbe kell szerkeszteni, és ezt meg is kell jelentetni. Három-négy év kell ehhez. Amelyet a mostani pillanattól kezdve kell számolnunk.

Fecsegni, reménykedni, értekezni persze még sokáig és mindig lehet. Eddig azonban sok-sok évtized telt el anélkül, hogy valódi munka folyt volna. Tovább nem várhatunk. Ma talán még lehet találni olyan szakembereket, akik képesek lennének dolgozni e lexikon számára, akik részt tudnának venni a szerkesztésben. Ám az ő számuk egyre fogy, éveik száma viszont egyre nő, erre fordítható szabad idejük pedig mára szinte el is tűnt.

Újváry Zoltán

Testvért láttak benne

Wlislocki Henrik cigány néprajzi munkásságának áttekintése

Wlislocki Henrikről születésének 150. évfordulója alkalmából pár hónappal ezelőtt emlékeztem meg az *Ethnica* című folyóiratban. (Korábban az *Apostolok módján* című kötetben írtam róla.) Az ez évi jeles évfordulóra elkészült egy nagyobb dolgozatom, amelyben Wlislocki cigányokkal foglalkozó munkáit tekintem át. Előadásomban néhány fontosnak ítélt fejezetet emelek ki. Először az eredetre, az őshazára vonatkozó véleményéről szólok.

A cigány őshaza kérdése Wlislockit kutatásainak kezdete óta foglalkoztatta. Alaposan ismerte a korabeli vonatkozó irodalmat. A fontosabbnak ítélt munkákról áttekintést ad, és az őshaza kérdésében kifejti saját véleményét. Mindenekelőtt hangsúlyozza, hogy mivel a cigányok eredeti hazájukat nem ismerik, feltételezhető, hogy őshazájuktól

már évszázadok óta távol éltek, mielőtt Európában a 15. század elején a népvándorlás utolsó csapataként megjelentek.

Az eredetre, az őshazára vonatkozóan a legkülönbözőbb vélemények alakultak ki. Ezek a teóriák Wlislocki véleménye szerint hibásak, „egyetlen egy

sem közelíté meg a valót, mert minden egyébre, csak ép a nyelvre nem voltak tekintettel”. Néhány hipotézist ismertet, elsősorban azért, hogy „annál inkább feltűnjék azon magyar ember érdeme, ki először mondta ki a cigányoknak Indiából való származását”.

Az eredet, az őshaza kérdése bőséges fantáziálásra adott lehetőséget. Voltak, akik a cigány elnevezésből kiindulva úgy vélték, hogy görög vallási eretnek, mások Mezopotámiából elűzött lakosok utódainak tartották, ismét mások a Kaukázus hegységnél élőktől származtatják a cigányokat. Volt olyan szerző is, aki német zsidóknak tartotta a cigányokat. Egy magyar történetíró – Pray György – tatár eredetűnek véli őket. A legelterjedtebb az a nézet volt, amely szerint a cigányok Egyiptomból származnak. A cigányok magukat egyiptomi bűcsújáróknak nevezték mindenütt, ahol megjelentek az európai országokban. Azért kell zarándokolniuk „és a kereszténység alamizsnáiból élniök, mivel Jézust, midőn ez szülőivel Herodes üldözései elől menekült, nem fogadták be magok közé”. Ezzel a mesével – amint Wlislocki írja – igyekeztek a hatóságokat megnyerni. Mindenütt szívesen fogadták őket, részvételt voltak irántuk, s mint „szent zarándokokat” megajándékozták. Magyarországon Zsigmond királytól menlevelet kaptak. Kedvező fogadtatásuk Európában azonban nem tartott sokáig. Wlislockit idézzük: „Miután több mint félszázadon át Közép-Európa kimélettel viseltetett a »szent zarándokok« iránt; és garázdálkodásaikat türelmesen viselte, beállott a visszahatás és a cigányokat mindenütt üldözni kezdték.” Számtalan kegyetlen rendeletet adtak ki ellenük. Wlislocki szerint az egyház kezdte meg a cigányok elleni harcot. I. Frigyes Vilmos porosz király rendelete szerint (1725) „minden cigány, legyen az férfi vagy nő, ki már 18 éves és a porosz állam területén találtatik, – kegyelem nélkül felakasztandó”.

A cigányok származásának, őshazájának kérdése – függetlenül európai helyzetüktől – változatlanul foglalkoztatta a kutatókat. Wlislocki szerint a cigányok nyelvére nem fordítottak figyelmet, pedig a nyelv adja meg a származásra vonatkozó helyes irányvonalat. Ebben nagy érdeme egy magyar embernek van. Vályi István református lelkész leideni egyetemi évei alatt három malabriai fiatalember nyelvére figyelt fel. „Észrevette, hogy ezen fiatal emberek anyanyelve szerfelett hasonlít kiejtésre nézve a magyar cigányokéhoz, felhasználta a kedvező alkalmat s több mint ezer malabriai szót jelentésével együtt följegyzett. Ugyanezen három fiatal ember azt is elmondá Vályinak, hogy hazájok egyik tartománya Czigania nevet visel. Midőn Vályi hazájába visszatért, malabriai szójegyzékét felolvasta győri cigányoknak és minden egyes szó jelentését megkérdezte – s a cigányok majdnem minden egyes szó értelmét meg is tudták mondani.”

A cigány nyelv indiai eredetét, a cigányok Indiából való származását a tudományos kutatás megerősítette. „De miután – írja Wlislocki – Indiában számtalan, nyelvre úgy, mint szokásra nézve különböző népfajok honolnak, nehéz eldönteni, hogy melyik indiai népfajhoz tartoznak a cigányok.” Ugyanilyen nehéz megmondani, hogy mikor és milyen okból hagyták el hazájukat: „rejtély marad előttünk, és alig van reményünk ennek megoldásához”. (Az idézeteket l.: *Az erdélyi cigány népköltészet*, 1885.)

A cigányok indiai eredetét, kultúrájának gyökereit Wlislocki a cigány népköltészet, a cigány szokások, hiedelmek, mítoszi maradványok nyomán szá-

mos példával igyekeznek bizonyítani. A cigány folklórban előforduló szent folyót Wlislócki egyértelműen India szent folyójának, a Gangesznek tekinti. A közösségi élet több szokása, eleme is indiai kapcsolatra mutat. Ezek megállapítása alapos vizsgálatot igényel. (A cigányok indiai eredetéről, nyelvéről, vándorlási útvonalairól stb. Wlislócki a Pallas Lexikon 'cigány' címszavában is ír.)

A másik nagy téma a cigányok nemzetiségi, társadalmi, közösségi szerkezetének a kérdése. Ennek meghatározása a legnehezebb feladatok közé tartozik. Az idevonatkozó kutatások első képviselője Wlislócki volt. A nemzetiségi tagolódásra, a sátoros, azaz a vándorló és letelepedett cigányok cigányságon belüli helyzetére napjainkig Wlislócki tanulmányai nyújtanak iránymutató eligazító példákat.

Wlislócki saját megfigyelése nyomán fejti ki véleményét az erdélyi sátoros cigányok nemzetiségi és családi viszonyairól. Jól látja, hogy ennek a kérdéskörnek a tanulmányozásához vissza kellene nyúlni a cigányság őshazabeli – indiai – állapotáig. Úgy véli, hogy a cigányoknak ósrégi, még Indiából származó szokásaik, hiedelmeik vannak, és bár évszázadokon át igyekeztek ellenállni az idegen kultúra hatásainak, a családi és nemzeti állapotaikra hatással voltak azok a népek, amelyekkel Magyarországra jövetelük előtt éltek. Mindazonáltal a társadalmi, közösségi életükre vonatkozóan fennmaradtak olyan vonások, amelyek ősi hazájukra mutatnak vissza. Ilyen jellemző vonás az indiai kasztszellem.

Wlislócki megfigyelése szerint lényeges a különbség a letelepült cigányok és a vándorcigányok szervezeti élete között. Kölcsönösen megvetik egymást. Ez egymás megnevezésében is mutatkozik. A letelepült cigány *gletecsore*, azaz szegény nyelvű, a vándorcigány meg *kortorár*, azaz barangoló, bitang. Kapcsolat a két csoport között csak ritka esetben létesül. Így például vegyes házasságot a legvégső esetben kötnek. A különállással kapcsolatban felvetődik az a kérdés, hogy a két „osztály” közötti különbség megvolt-e már a cigányok Magyarországra jövelekor, vagy pedig azután alakult ki.

Wlislócki hangsúlyozza, hogy 1494-ben „... hazánkba eredetileg csak vándor vagy úgynevezett sátoros cigányok (kortorár) jöttek. A magyarországi letelepedett cigányok a sátoros cigányok közül váltak ki, mégpedig kirekesztés révén. A hatalmat gyakorló vajdának jogában állt a felügyelete alá tartozó csoportból száműzni azokat, akik becsstelen tettet követtek el. Ezek kénytelenek voltak valahol letelepülni. Városok, falvak végén éltek, kézművesek, zenészek, napszámosok lettek. Ez utóbbiakra gyakran szomorú sors várt. Aki zsellérnek szegődött egy földesúri birtokra, onnan csak ritkán szabadulhatott. Ha megszökött, többnyire súlyos büntetést kapott. Ilyen szörnyű büntetést idéz Wlislócki egy Szacsy László nevű földesúr naplójából, aki 1760. július 12-én a következőket írta: „... mai napon három jobbágyos tzigányom megszökött és tsak késő este tsipettek meg Fara János hívséges inasomtól, az Angyalosi határon. Chutsdy Péter már másodsor szökött. Asszonyom kívánta, hogy addig verjük a tzigány talpát, a míg vére foly. Megtettük; akkor hamus lúgba fűrésztettük lábait. Káromkodott és azért ajkát levágtattam és azt megsütöttük és vele megétettük. Rüttyös Ferkó és Tsingely Andris tzigányoknak 50 botot adtunk, arra megétettünk velük 2 taliga lóganét...”

Lényeges változást jelentett 1848 a cigány jobbágyok számára is. A cigány törzsek szétesőben voltak. Erdélyben hat cigány törzs volt: Leila, Kuknya, Asáni, Csále, Tek és Dáliyo. Ezek közül kettő, a Tek és a Dáliyo feloszlott, tagjai letelepültek, és ők képezték a városi és a falusi cigányok zömét. Róluk mondja Wlislöcki, hogy szakítottak a hagyományaikkal és eredeti szokásaikkal, miközben a sátoros cigányok fenntartották a régi törzsekre és nemzetségekre való felosztást. A csapatok egymástól elkülönülve vándoroltak. Élükön külön-külön vajda állt. Sem házasság, sem más kapocs nem fűzte őket egymáshoz.

A vándorló, a sátoros erdélyi cigányok helyzetét, jövőbeli képét Wlislöcki az 1880-as évek végén így látta: „nem messze van az idő, midőn ők is kényszerítve a mindent átídomító kultúra által letelepednek, s csakhamar elvesztik őseredeti szokásaik legutolsó foszlányát is, a haladó kor áramlatában”.

A családi élet sajátos vonását említi Wlislöcki az erdélyi vándorcigányok köréből. A cigány fiúgyermeket tizedik életévében önálló útra indítják. Magára maradva kell dolgoznia, élnie. Ezért nem ritka az az eset, hogy alig serdül fel, feleséget keres. A nősülendő legény gyakorlatilag nincstelen, csak a nősülés révén kerülhet jobb helyzetbe. A nő viszi a házasságba a szükséges javakat. A férj a saját családi, nemzetségi közösségéből egy másikba kerül, abba, amelybe a felesége tartozik. Lényegében mindaddig alárendelt helyzetben van, amíg gyermekek nem születnek. Ezt követően megváltozik a szerepe, de továbbra is engedelmessé kell az anyósának és a nemzetség idős asszonyainak. Erről írja Wlislöcki, hogy különös vonása a cigány jellemnek a vénasszonyok iránti tisztelet. Úgy véli, hogy ez abban a hitben rejlik, amely szerint a vénasszonyok „titkos szerek és bűbájos italok birtokában vannak”.

További nagy témakör a folklór.

Wlislöcki cigány folklór témájú írásai között külön hely illeti meg az erdélyi cigányok népdalairól, népköltészetéről közölt munkáit. Elsősorban eredeti népköltészeti gyűjtései jelentősek. A dalokat cigány nyelven, illetőleg magyarul és németül is közölte. Ahol lehetett, cigány dalokat publikált. Újságokban, folyóiratokban közölt példákat, a szokásokról írt cikkeit is illusztrálta cigány dalokkal. Idevonatkozó munkájának fontos eredménye a *Haideblüten* (Leipzig–Hamburg, 1880) és az *Az erdélyi cigány népköltészet* című kiadvány (Budapest, 1885).

A szerény terjedelmű *Haideblütent* a kritika elismeréssel fogadta. A dalokat Wlislöcki kolozsvári, gyulafehérvári és udvarhelyi cigányoktól gyűjtötte. Német nyelvre lefordította, amelyről az első ismertető, Jancsó Benedek írta, hogy „a német fordítás nemcsak hű és találó visszaadása az eredetinek, hanem oly költői átdolgozása, helyesebben mondva utánköltése, hogy szinte fáj az ember lelke, miért nincsenek ezek az egyszerű naiv dalocskák ily szépen és költőien magyarul visszaadva” (Fővárosi Lapok, XVII. 1880. 1104–1105.). Magyar nyelvre fordított példák később több publikációban napvilágot láttak. Az e körbe tartozó legfontosabb magyar nyelvű kiadvány *Az erdélyi cigány népköltészet*.

Wlislöcki magyar nyelvű daloskötete a *Haideblüten* után öt évvel jelent meg, a dalok számát szinte megduplázva, mesékkel, közmondásokkal kiegészítve. Az anyagot bevezető tanulmányban Wlislöcki bő terjedelemben a cigányok ere-

detével, európai, magyarországi elterjedésével, bejöveteleivel foglalkozik. A dalokra vonatkozó rész egy évvel korábban az Egyetemes Philológiai Közlönyben jelent meg (1884, 34–44.).

Az erdélyi cigány népköltészetéről Wlislócki saját kutatásai nyomán úgy vélekedik, hogy az lényegesen gazdagabb más területek cigány költészeténél: „Míg Európa több tartományában a cigányok közt a népdal ugyancsak gyéren és ritkán terem..., addig hazánkban a cigány népdal nemcsak hogy dúsan tenyész, hanem egyszersmind oly illatos virágokat is hajt, melyek... megbe-sülhetetlenek.”

Wlislócki meggyőződése – mint említettem –, hogy a cigányok Indiából származnak. Ennek bizonyítását látja a cigány népköltészet olyan elemeiben, amelyek valószínűleg a cigányok Indiából való kivándorlása előtt születtek. Így például az a „szent folyó”, amely egy balladában szerepel, az indusok szent folyója, a Gangesz. A cigány népköltészetet a nyugalom jellemzi, amely – Wlislócki szerint – úgyszintén az indusokkal való rokonságot bizonyítja. Természetes azonban, hogy vannak olyan cigány népköltészeti alkotások, amelyek megegyeznek más népek költészetével. A cigány népköltészet elsősorban a magyar népköltéssel mutat rokonságot. Idevonatkozóan Wlislócki néhány példát említ, utalva román és szász változatokra is.

A magyar példa a Magyar Népköltési Gyűjtemény I. kötetében *Pálbeli Szép Antal* cím alatt jelent meg (1872, 172.). Ez a *csudahalott* típusba tartozó ballada, amelynek a magyar balladamonográfia nagyszámú európai variánsára utal.

Wlislócki erdélyi cigány népköltészeti gyűjteményében és a *Haideblüten* antológiában egy balladai hangvételő epikus költemény az elégetett hűtlen asszonyról szóló ballada cigány változata. A történet szerint Bársony Gyuri felesége Vodas szeretője. Mialatt Bársony Gyuri dolgozik, az asszony megcsalja. A férj rajtakapja, és a tüzes kemencébe veti.

A férjét megcsaló hűtlen asszony szörnyű bűnhődésének ez a módja, a tűzhalál motívumának változata a magyar Barcsai-típusú balladákban fordul elő. A spanyol, a délszláv, a bolgár és a román motívumvariánsok mellé kapcsolható a Wlislócki által lejegyzett cigány ballada is.

*

A cigány népdalok gyűjtésének nehézségeit Wlislócki többször említi. Az okok közé veszi a cigány ember szemérmességét, tartózkodását és zavartságát, ha a gyűjtő a dalok tartalmi vonatkozásaira kérdez: „czigány-népdalok gyűjtése, feljegyzése sok fáradságba, s még több türelembe kerül”. Wlislócki elévülhetetlen érdeme, hogy vállalta a cigányokkal való együttélést, a közös vándorlást. Így figyelhette meg őket közelről és hallhatta dalaikat: „Csak az, ki a sátoros cigányok közt számtalanszor és különböző alkalommal megfordult, csak az tudja tulajdonaikat, sajátságos szokásaikat felfogni, méltatni és szeretni. »A rongyos ruha alatt nagy kincs rejlik.« A kinek alkalmá volt valaha holdfényes éjtszakán őserdők árnyában vagy végtelen síkon ama titokszerű, mélabús cigány népdalokat hallani, az soha sem fogja feledni ama rongyos alakokat, kik a pattogó tűz körül ültek; az soha sem fogja feledni dalaikat, főleg azt az egyet, melyet majdnem minden alkalommal énekelnek a sátoros cigányok”:

Sírban nyugszik régen az én édes anyám,
 Elhagyott a rózsám, hűtelen lett hozzám;
 Szeretnék én azért e világtól válni,
 Anyámhoz a sírba le szeretnék szállni!

Wlislócki emlékezéséből a szeretet, a tisztelet érződik a cigányok kultúrája, népköltészete iránt. Rajongása nyilvánul meg abban, amikor a dalokat „illatos pirosló vadrózsák”-nak nevezi, amelyekben nincs nyoma „a beteges, mesterkéltségnek, szenvelgett fájdalomnak és tulhajtott, eget ostromló eszméknek”. A cigány népköltészetet egyenrangúnak tekintí más népek költészetével. Utal a kölcsönhatásokra, amelyek az egyenrangúságnak fontos példái. Az erdélyi magyar, szász, román népköltészetből vett párhuzamok azt mutatják, hogy Erdélyben, ahol a cigány népköltészet él, a „keleti és nyugati míveltség kezét nyújtának egymásnak”.

Az erdélyi cigány népköltészetéről magyarul megjelent kiadvány (1885) után öt évvel, hatszor bővebb terjedelemben látott napvilágot Wlislócki nagy népköltészeti gyűjteménye, a *Volksdichtungen der siebenbürgischen und sündugarischen Zigeuner* (Wien, 1890). Az előszóban utal a gyűjtés körülményeire. A cigányokkal való együttélése, velük való utazásai alkalmával, amint írja, gazdag népköltészeti kincset gyűjtött „a jó szándékú, világtól elhagyatott néptől”. A legfontosabb irányelve az volt, hogy minden, amit a gyűjteményben közöl, hiteles legyen. Evégett ugyanazon példákat több személytől szó szerint feljegyezte. – „Azon voltam – amint írja –, hogy az eredetét adjam vissza, szó szerinti alakjában, anélkül, hogy szépitettem vagy megnyirbáltam volna.” Hozzáteszi azonban, hogy „a variánsok közül mindig a szépeket és az érdekeseket emeltem be ebbe a gyűjteménybe”. Az anyagot hét csoportba sorolva mutatja be: „I. Dalok, II. Gyermekdalok és mondókák, III. Balladák és románcok, IV. Varázsigék és varázsfomulák, V. Találós kérdések, VI. Közmondások, VII. Mesék és legendák.”

Meséket, mondákat Wlislócki jóval korábban, *Az erdélyi cigány népköltészetben* is közölte. Abban három, magyar nyelvre fordított mese jelent meg. Egy évvel később az *Ungarische Revue*-ben (1886, 2.) *Vier Märchen der transilvanischen Zigeuner* cím alatt négy mesét cigány nyelven és németre fordítva közöl. Ugyanabban az évben (1886) hatvanhárom mesével, mondával megjelent Berlinben a *Märchen und Sagen der transilvanischen Zigeuner* című gyűjtemény. Az anyag lényegében beolvasztva lát napvilágot a *Volksdichtungen...* kötetben (1890), ahol a mesék, mondák száma összesen száz.

A *Märchen und Sagen der transilvanischen Zigeuner* kötet elé írt előszóban Wlislócki a gyűjtés körülményeiről, szempontjairól is ír. Ezeket a sorokat idézzük: „A következő kérdés megválaszolása igen fontos: hogy hol, mikor ill. kitől kaptam az erdélyi cigányok meséit és mondáit, amiket itt elsőnek teszek közzé? Évek óta a nyelv és a cigányok népirodalmának a tanulmányozásával foglalkozom, főként az erdélyi sátoros cigányokéval. 1883 nyarán eldöntöttem, hogy egy közvetlen, hamisítatlan forrásból merítek és az adatokat nem a letelepült cigányok, hanem az erdélyi cigányok bármelyik vándorló csoportjánál gyűjtöm. Több hónapon keresztül éltem és vándoroltam egy vándorcigány csoporttal egész Erdélyben és Magyarország dél-keleti részein keresztül. Ez

alatt az idő alatt, sok minden más mellett, igen csak érdekes adatokat, többek között ezeket a meséket és mondákat, amiket itt leközlök, nyertem ki.”

A meséket és a mondákat Wlislócki a népek legrégebbi és legritívább irodalmi jelenségének tekinti. Mindkét népi műfaj hűen tükrözi a nép gondolkodásmódját, nézeteit, szellemét és szokásait. A mondával kapcsolatban úgy véli, hogy annak kettős jelleg tulajdonítható: az egyik vallási, a másik világi. A kettő gyakran egymásba fonódik. A vallási – mítoszi – elemek kapcsolódhatnak történelmi eseményekhez és természeti jelenségekhez egyaránt. Ily módon a „rejtelmekkel és misztikus hitanyaggal” telítődnek a mondák, és állandó alakot öltve „országról országra vándorolnak, szétterjednek mindenfelé, ahol a népek hitében, nézeteiben, hagyományában kapcsolódó pontokra találnak”. Lényegében ugyanez figyelhető meg Wlislócki szerint a népmesékkal kapcsolatban is, bár azokhoz ritkábban kapcsolódnak történelmi vagy vallásos események, inkább a szórakoztatás igényét elégítik ki.

A mondai példák közül Wlislócki önálló tanulmányban foglalkozik a világ teremtéséről szólóval, amely motívumegyezést mutat a magyar, illetőleg számos más nép teremtésmondájával. Az *Erdélyi cigány monda a világ teremtéséről* című tanulmányában Wlislócki egy cigány nő elbeszélését közli. Szüzséje röviden: A világ keletkezése előtt „egy nagy víz létezett”. Az Isten a botját beledobta. A botból nagy fa nőtt. A fa alatt egy ördög tartózkodott. Az Isten felszólította: merüljön a víz alá, hozzon fel homokot. Az ördög többszöri próbálkozás után hozott fel homokot. Abból teremtette Isten a földet. Egy *bika* az ördögöt elvitte. A nagy fáról, amely az isten botjából nőtt, *hús* esett a földre. A fa leveleiből emberek teremték: „Így teremté isten a világot és az embereket.” (A monda *Mesék* fejezetcím alatt *Az erdélyi cigány népköltészet* kötetben, összehasonlító elemzéssel az Egyetemes Philológiai Közönyben – 1884, 763–773. – jelent meg.)

Wlislócki abból indul ki, hogy a cigány monda a világ teremtéséről nem alkotja „egyetlen nép kizárólagos birtokát, hanem az egész emberiség tulajdonát”. Ezért a cigány mondát más népek hasonló mondáival kell összehasonlítani ahhoz, hogy a mitológia ősi, keresztény vonásokkal keveredett elemei feltáruljanak. Germán, perzsa stb. mítoszokat említ, amelyekben a *nagy fa*, a világfa a kultusz tárgya, azon termett az első ember, a halhatatlanság itala csorgott, hús hullott róla, mindenféle mag termett rajta stb. A nagy víz az élet vize, amelyben a világfa nőtt, a mélyéről merített fövényből alkotta meg az isten a földet.

Wlislócki számos példáját magyar és vogul párhuzammal egészítjük ki. Egy magyar mondában – *Kálmány Lajos* gyűjtése – szintén ördög hoz földet a tenger mélyéről. A vogul példa szerint a legfelsőbb lény az ördöggel azonos szerepű Elm-pit bízza meg, hogy hozzon egy maroknyi földet a tenger fenekéről.

A cigány monda és más népek példái nyomán Wlislócki arra következtet, hogy a teremtésmondák „egy közös ős-árja mythosból mint közös forrásból erednek”.

*

Wlislócki egy nehezen gyűjthető folklórműfajról is közölt anyagot. Ez a műfaj a szólásokat, közmondásokat foglalja magába. Wlislócki két, magyar nyelvű munkájában közöl proverbiumokat. *Erdélyi cigány közmondások* cím-

mel az Egyetemes Philológiai Közlönyben (1884) harminc példát tett közzé. Az egy évvel később megjelent kötetben, *Az erdélyi cigány népköltészet* című gyűjteményében 44 proverbiumot sorolt a *Közmondások* fejezet alá. A 74 példából az azonosokat levonva összesen 58 önálló cigány közmondást közölt magyarul. A német nyelvű nagy gyűjteményében, a *Volksdichtungen der siebenbürgischen und südungarischen Zigeuner*ben a proverbiumok száma száz. Kitűnően bizonyítják a cigány szemléletmódot és bölcsességet.

Közmondásokat gyűjteni nem könnyű. A cigány ember – amint Wlislöcki írja – mit sem tud arról, hogy mi a közmondás. Teljesen felesleges feltenni neki a kérdést, hogy mondjon szólásokat, közmondásokat, noha „a cigány nép nem csak gazdag kincset bír népdalaiban, hanem közmondásai is nagy számmal keringenek a nép ajkán”, és ezekben „sok elmésséget és humort található”.

Wlislöcki nagy érdeme, hogy a minden bizonnyal jelentős cigány proverbiumkészletből valamennyit megmentett, példát és irányt mutatva a további kutatásnak.

*

Wlislöcki folklórkutatásainak jelentős eredménye a *Volks Glaube und religiöser Brauch der Zigeuner* címen megjelent monográfia (Münster i. W. 1891). Hét fejezetben foglalja össze a cigányok hiedelmére, szokásaira vonatkozó anyagot. E munka kapcsán is felemlíti a kutatás nehézségeit. A nem cigány ember, a cigány közösségen kívül élő kutató a szokásoknak és a hiedelmeknek legfeljebb csak a külső formáit ismerheti meg. A lényegükbe nem tud behatolni, elsősorban azért nem, mert a cigányok sok évszázados üldöztetésük miatt zárkózottá váltak, és az idegenek előtt elrejtik vallásos szokásaikat és nézeteiket. Wlislöckit a cigányok befogadták, és „...nem csak egy törzs cigányai, hanem a világ összes cigánya egy testvért ismer fel benne titkos jelek alapján, akitől nem kell tartaniuk, aki előtt a maga teljes valójában megmutatkozhatnak... Ezt a szerencsét – írja tovább Wlislöcki – minden tekintetben kiélvezhettem és erőmnek megfelelően ki is aknáztam.”

Wlislöcki a cigányokkal való együttélés, a velük való vándorlás során saját megfigyelése nyomán gazdag hiedelemanyagot gyűjtött össze. A recens hagyományt írásos forrásokkal, adatokkal tette teljesebbé. Főleg a Duna menti cigányok hagyományait vette figyelembe, mivel – amint írja – abban megőrződött „az ősi hit a maga hamisítatlan formájában”, mentesülve az idegen hatásoktól.

Wlislöcki megállapítása szerint a cigányok minden tevékenységét a szellem-lények, a démonok létezésében való hit uralja. Úgy vélik, hogy a démonok materiálisan léteznek, hatást gyakorolnak az emberre és állatra egyaránt. Mindenféle praktikával a jóindulatuk megnyerésére törekednek. A legmagasabb rangú lény az isten – *del, devla* –, aki jót és rosszat is tud cselekedni. Az égben, a csillagok felett lakik. Ő teremtette a világot, mely kezdetben víz volt. Homokból megalakította a földet. Egy fáról származtak az emberek. Örök életűek voltak. Nem volt bánat, gond, hideg és éhség, de jöttek a gonosz szellemek, nyomorúságot, fájdalmat, betegséget hoztak az emberekre, akik mágikus cselekvésekkel igyekeztek ellenállni nekik. Különböző praktikákkal, varázsló eljárásokkal próbáltak hatni rájuk. Ez jó és rossz tevékenységre egyaránt irányulhatott. Jelentős szerepük volt benne az amuletteknek, varázsszereknek és fétiseknek.

Néhány fából készült mágikus célú amulettfigurát mutat be Wlislöcki a *Volks Glaube...* kötetben. Kettőre itt hivatkozunk. Az első neve *Nivashi*. A vízi szellemek megnyerésére készítették. A folyó mellett tartózkodó cigányok a folyóba dobják, azzal a céllal, hogy a vízi szellemek ne húzzák le őket a mélybe. A másik figura a *Keshelyi Ana*, a betegségdémonok anyja. A kis fafigurát egy békába dugják, és elássák a beteg sátrában vagy a kunyhójában. Úgy vélik, hogy ezzel kiengesztelik a betegség démonát, és a beteg meggyógyul.

Wlislöcki Henrik gazdag folklórgyűjtéseinek anyagát zömmel német nyelven publikálta. Önálló magyar nyelvű kötete az erdélyi cigány népköltészetéről jelent meg. Kalendáris és egyéb szokásokról közölt cikkeket lapokban, több tanulmánya a magyar néprajztudomány folyóiratában, az *Ethnographiában* látott napvilágot. Néhány írását közölte az Egyetemes Philologiai Közlöny is. A cigány nyelv tudományos szempontból is érdekelte Wlislöckit. Már huszonöt éves korában megjelent egy munkája, amelyben a cigány nyelvről értekezett. Egy német nyelven megjelent kötete cigány nyelvtant és szótárt tartalmaz (*Die Sprache der transilvanischer Zigeuner*, Leipzig, 1884). Vizsgálta a cigány szavak átvételét a magyar és az erdélyi szász nyelvben és fordítva. Széles érdeklődési körét mutatja, hogy hozzászólt a Szilágyi és Hagymási néven ismert népballadához. A magyar folklór számára rendkívül értékes művet írt *Aus dem Volksleben der Magyaren* címmel (München, 1843). Hasonlóan jelentős munkája a *Volks Glaube und Volksbrauch der Siebenbürger Sachsen* (Berlin, 1893). Ugyancsak fontos tanulmánya a román népeletről: *Aus dem Leben der Siebenbürger Rumänen* (Hamburg, 1889). Számos könyve, tanulmánya becses forrása az erdélyi népek folklórkutatóinak és az összehasonlító néprajztudománynak. Wlislöcki hatalmas életművet hagyott ránk. A magyar tudomány sokáig alig vett róla tudomást. Alighanem *Katona Lajos* volt az első, aki a *Magyar Nyelvőrben* (1889) Wlislöcki varázversekről írt tanulmányát páratlan értékűnek tartja. És ezt elmondhatjuk Wlislöcki teljes munkásságáról. Évtizedek múltán *Erdős Kamill*, *Vekerdi József*, *Voigt Vilmos* felismerték Wlislöcki munkásságának tudományos értékét, és talán ezzel a munkánkkal mi is hozzájárulunk e zseniális tudós életművének megismertetéséhez.

Prónai Csaba

Egy újító utóélete

Wislocki Henrik reneszánsza Nyugat-Európában

Wislocki Henrik (1856–1907) azért éli reneszánszát, mert kutatásai során közeli kapcsolatba került a cigányokkal, és mert nélküle a cigány kultúra nem írható le – írja Martin Ruch 1986-os tudománytörténeti doktori munkájában, amely az 1900-ig született, német nyelvű cigánytanulmányokat mutatja be. A közel ötszáz oldalas értekezésnek több mint nyolcvan oldala a 19. századi tudóssal foglalkozik. Mindez érthető is, hiszen Wislocki Henriknek és terjedelmes munkásságának valóban központi és rendkívüli jelentőséget kell tulajdonítunk a cigánykutatás történetében. Bár ehhez rögtön azt is hozzá kell tenni, hogy a tiszteletadás, ami járt neki, egyúttal a személye körüli legenda kialakulásához (is) vezetett. Empirikus munkamódszere egyfajta mítoszképződést indított el, ami már közvetlenül a halála utána megfigyelhető.

Például egy nekrológ úgy emlékezik meg róla, mint „a cigány lélek intim ismerőjéről”, aki kilépett saját kultúrköréből egy „mocskosnak és megvetettnek” tartott világ tanulmányozására. Ezekben a tudomány oltárán feláldozott években tanulta meg a cigány erkölcsi szokások féltve őrzött titkait, olyan makacs munkával áthatolva a hagyományos bizalmatlanság korlátain, amelyet korábban még senki sem végzett.

Ugyanakkor Ruch arra is felhívja a figyelmet, hogy Wislocki ellentmondásos személyiség: cigányokkal kapcsolatos alapvető állításai egyszer romantikus elfogultságról árulkodnak, másszor arrogánsak, és munkáját és munkamódszerét is ennek fényében kell megvizsgálni.

Kétségtelen, hogy Wislocki sokat tett a nyelvészeti és folklórkutatások téren, és fáradhatatlanul dolgozott, ha arról volt szó, hogy meghallgassa az öreg cigányok halottbúcsúztatóit. Ugyanakkor azt is írta, hogy sok „börtöntöltelék” éppen a cigányok közül került ki, amiből számára az következett, hogy a cigányok jelleme nem örvendetes, mondja Joachim S. Hohmann, az első szerző, aki felhívja arra a figyelmet, hogy Wislocki elítélő módon beszél a cigányokról. Ugyanakkor azt is írja, hogy figyelembe véve Wislocki igazságtalan ítéletét, ami nélkülöz minden szimpátiát, felvetődik a kérdés, miért áldozott rengeteg időt a cigánykutatásnak?

Ennek a kérdésnek mindazokban fel kell merülnie, akik Wislockit eredetiben olvasták, vallja Ruch. Szerinte eddig vagy az olvasmányok voltak nagyon hiányosak, vagy lehet, hogy az agresszív hangokat tudatosan nem vették figyelembe, mert ellentmondtak volna annak a megértő és intim képnek, amellyel korábban Wislocki kapcsán találkoztak. Személyét és munkásságát a szakirodalom mind a mai napig egymásnak ellentmondóan ítéli meg, Jirí Lipa például Wislockit olyan „gonosztevő áltudósnak” tartja, akinek „sikerült fenntartania a tudományosság látszatát”. Szegő László „olyan felelőtlen” írónak, aki – „a divatot kihasználva” – „tudománytalan horror-gyűjtemények sorozatát” alkotta

meg a mágikus cigány szokásokról. Erdős Kamill viszont 1960-ban azt írja, hogy még ha Wlislocki hajlamos is a túlzásokra, „munkássága egészét tekintve, úttörő jelentőségét kiemelve, méltán tekinthetjük őt az eddig élt legnagyobb cigánykutatónak” (és ehhez hasonlóan például Vekerdi és Mészáros).

Mindenképpen alapos forrásfeltárára és szövegkritikára lenne szükség ahhoz, hogy a kérdésben igazságot tehesünk. Minden bizonnyal nagy segítséget adnának azok a hátrahagyott iratok és levelek, amelyek segítségével talán többet megtudhatnánk Wlislocki életéről. Ezeknek a forrásoknak a keresése erdélyi irattárakban eddig sikertelen volt. A szegedi József Attila Tudományegyetem könyvtárában őrzött Herrmann Antal-hagyatékban azonban megtalálható 178 olyan levél, amely vagy Wlislockitól, vagy valamelyik családtagjától származik. Ezeket Joachim S. Hohmann adta ki, 1994-ben (I. Wlislocki 1994).

A holland Wim Willems, aki *In search of the true Gypsies* című könyvének Wlislockiról szóló fejezetében alapvetően Martin Ruch disszertációjára épít, igyekszik pontosan meghatározni az erdélyi kutató terepmunkáinak időpontjait. Arra a következtetésre jut, hogy Wlislocki „csak” néhány hónapot töltött a cigányok között, 1883 nyarán, és ezt „csak” néhány hét követte 1886 telén.

Wlislocki terepmunkája ettől függetlenül mégis vitathatatlan. Azt is hozzá kell azonban tenni, hogy nem egyedülálló, hiszen Michael Ivanovitch Kounavine „megelőzte” őt, és talán Sigismondo Caccini is. Előbbi 1840-től 1876-ig folytatott kutatásokat, a cigányokkal együtt vándorolva, ennek során 123 mesét, nyolcvan hagyományt és legendát, valamint százhusz kisebb cigány költeményt gyűjtött. Utóbbi 1872-ben (15 évesen!) kezdte el tanulmányozni a rozengró szintókat. Nem tudni, hogy ekkor rendszeresen felkereste-e táboraikat, de 1893-ban már jól ismeri őket, és az ezt követő húsz éven keresztül tartotta velük a kapcsolatot.

Wim Willems már említett könyvének egyik lábjegyzetében szereztem tudomást arról, hogy a német Kirsten Martins-Heuss azt tervezte, ír egy életrajzt Wlislockiról, de ebben halála megakadályozta. Így a kulturális antropológiai cigánykutatások előfutárának 1990-es évekbeli nyugat-európai reneszánszát Joachim S. Hohmann mellett csak Leonardo Piasere reprezentálja.

Az olasz kutató Wlislockit egy franciaországi konferencián az első cigányokkal foglalkozó szociálintropológusnak nevezte, és ezzel kapcsolatos tanulmánya, amellyel explicite Wlislocki Henrik emléke előtt tisztelgett, a franciaországi Études Tsiganes-ban 1994-ben meg is jelent. Piasere mindezt nemcsak (vagy nem kifejezetten) Wlislocki terepmunkás hírneve (legendája?) miatt írta, hanem saját konkrét empirikus elemzéséhez is felhasználta a Wlislocki által gyűjtött adatokat, aki a téma tökéletes ismeretében – még ha hiányosan is, de – elsőként állította össze egy erdélyi cigány csoport rokonsági terminológiáját. Nyolcvan évek kellett utána eltelnie – írja Piasere –, hogy valamely más kutató egy cigány csoport terminológiai rendszerét újra feldolgozza. És ehhez hasonlóan Wlislocki közléseit hívta segítségül az olasz kutató a cigány jelekről szóló tanulmányában is, amelyeket alapvető kiindulási és összehasonlítási pontnak tekintett. Szerinte a Wlislocki által gyűjtött adatok – például óriási dal-, ballada- és eposzgyűjteménye – azért maradtak évtizedekig „enigmatikus homályban”, mert nem határozta meg sohasem munkamódszerét, „személyes forrásait”, gyakran általánosította minden Balkán-vidéki cigányra azt, amit esetleg egy-

egy jellegzetes csoportnál figyelt meg, ráadásul nem törekedett arra, hogy azokat elkülönítse a szóbeli állításoktól.

Az, hogy ma Wlislocki „reneszánszát éli”, részben azért lehetséges, mert a társadalomtudomány mai álláspontja szerint pusztán azért, mert mindazokat, amiket Wlislocki a 19. század végén bizonyos cigány csoportokról lejegyzett, azóta sem tudta senki sem megerősíteni, még nem jelenti azt, hogy ne lett volna tényleg igaz. Mind a mai napig nem volt senki sem, aki ugyanazokat a csoportokat tanulmányozta volna, amelyekkel Wlislocki együtt élt. Ismereteink előrehaladtával pedig, úgy tűnik, hogy a közvetett bizonyítékok nem cáfolni, hanem inkább megerősíteni látszanak a legendás kutató állításait. Az a cigány panteon például, amelyről Wlislocki az egyik könyvében ír, nagyrészt megfelel az abban a régióban élő parasztok panteonjának, akikről ma a román etnológusok írnak. És nem a cigány népcsoportok sajátossága-e, hogy kultúrájukat a helyi nem cigányok kulturális elemeinek felhasználásával építik föl, ahogyan ezt már számos szerző kimutatta?

Valószínűleg Joachim S. Hohmann is úgy gondolta, kevésbé valószínű, hogy Wlislocki egymaga találta volna ki mindazt, amit könyveiben közzétett, amikor 1994-ben arra szánta el magát, hogy – közel háromszáz oldalas terjedelemben – újra megjelenítse a 19. századi kutató német nyelvű, többnyire csak nehezen hozzáférhető folyóiratokban és gyűjteményekben megjelent tanulmányait (l. Wlislocki 1994).

A kortorárik (a Wlislocki által tanulmányozott cigányok) létezésében kételkedőknek hadd említsek meg két párhuzamot. Azok a bolgár cigány csoportok, akiket jó hetven évvel ezelőtt az angol Gilliat-Smith (alias 'Petulengro') leírt, ma már nem léteznek. Ehhez hasonlóan eltűntek az úgynevezett rozengró szintók is, akik a 18. században még Közép-Olaszországban éltek, de aztán nyomuk veszett. Utóbbiak emlékeire azonban Leonardo Piaserének sikerült rátalálnia. Egy 1996-os olasz tanulmányában részletesen elmeséli, hogy milyen út vezetett ideig, és hogy 1993 egy forró júliusi reggelén a Jesi Történeti Archivum és Könyvtár Colocci Vespucci-archívumában hogyan érte a villámcsapásszerű felismerés: kezében tartja annak bizonyítékát, hogy a rozengró szintók valóban léteztek. Sigismondo Caccini kiadatlan rozengró szintó-olasz szótárának kéziratában maradtak fenn, ha másképp nem is.

Mi még nem tártuk fel kellő alapossággal mindazt, ami a rendelkezésünkre áll, és nem lettünk rá sok mindenre, ami Wlislockival kapcsolatos. Wim Willems hívja fel egy lábjegyzetben a figyelmet Martin Ruch egyik lábjegyzetére, miszerint Wlislocki egyik leveléből az derül ki, hogy élete során naplót vezetett. És arra is, hogy létezett „valamilyen hagyaték”: van olyan, Herrmann Antalhoz írott levél, ami Wlislocki hagyatékát is megemlíti. Alfred Wlislocki Herrmann Antalhoz azért fordult, hogy óvja őt attól, hogy ami fennmaradt, azt Wlislocki feleségére, Fanny asszonyra hagyják. Az azonban, hogy pontosan mi történt, ma már nem állapítható meg.

Annyi bizonyos, hogy a mai napig Wlislocki Henrik egyetlen kiadatlan kézírata sem került elő. És nagy a valószínűsége, hogy több anyag valóban nem maradt fenn, hiszen Herrmann Antal biztosan publikálta volna azokat az akkoriban ismert folyóiratokban. A *Zeitschrift der Deutschen Morganländischen Gesellschaft*ban (1897a), az *Österreichisch-Ungarische Revue*ben (1897b) és

az *Am Urquell*ben (1897c) megjelent utolsó publikációk Wlislöcki tudományos és publicista tevékenységének végpontját képezik. Később még dolgozott a Világtörténelem számára (l. Wlislöcki 1905, 1907), ebből arra lehet következtetni, hogy betegsége ellenére néha voltak olyan kedvező órái, amikor világosak voltak a gondolatai. Azt azonban nem tudjuk, hogy pontosan milyen betegségtől szenvedett. Ez a rejtély éppen úgy fennáll, mint néhány nyomkereső azon feltételezése, mely szerint valamely archívum vagy könyvtár szegleteiben valószínűleg még található olyan rejtett kincsek, melyek új megvilágításba helyezik Wlislöcki életét és munkásságát: jegyzetek, feljegyzések, levelek és – mindenekelőtt – kéziratok. Lehetséges. Egy dolog azonban biztosan nem fog megváltozni: Wlislöcki Henrik a cigánykutatások jelentős alakjainak egyike. Tanulmányait megélt tapasztalat alapján írta. A kor és az életkörülmények arra kényszerítették, hogy szinte kitaláltként éljen. És mégis volt mersze azt állítani, hogy a cigányokhoz fűződő kapcsolata a legszerencsésebb dolog, ami csak történhetett vele. Lehet, hogy azért hallgatott a cigányokhoz fűződő barátságáról, mert sátraikban és barlangjaikban, tábortüznél több jóindulatot kapott, mint bárhol máshol a világon?

Felhasznált magyar nyelvű irodalom:

- Erdős, Kamill: *Cigánykutatók*. In *Erdő Kamill cigánytanulmányai*. Szerk. Vekardi József. Gyulai Erkel Ferenc Múzeum, Békéscsaba, 1976, pp. 107–110.
- Piasere, Leonardo: *A matrilineáris cigánység mítosza*. In *Cigányok Európában 1. Nyugat-Európa*. Szerk. Prónai Csaba. Új Mandátum, Budapest, 2000, pp. 394–408.
- Szegő László: *Babonaság és vallásosság a magyarországi cigányoknál*. Világosság 14 (1): 44–48., 1973.
- Vekardi József: *A magyarországi cigánykutatások története*. KLTE Néprajzi Tanszék, Debrecen, 1982.

Forráshivatkozások:

- Wlislöcki, Heinrich von: *Vom wandernden Zigeunervolke. Bilder aus dem Leben der siebenbürger Zigeuner*. Verlangsanstalt und Druckerei Actien-Gesellschaft, Hamburg, 1890

- Wlislöcki, Heinrich von: *Das sogenannte Pharaonslied der Zigeuner*. Zeitschrift der Deutschen Morganländischen Gesellschaft (51): 485–498., 1897
- Wlislöcki, Heinrich von: *Die Stellung des Weibes bei den ungarländischen Wanderzigeunern*. Österreichisch-Ungarische Revue (19): 91–107., 1897
- Wlislöcki, Heinrich von. 1897c. *Sprichwörter muslimischer Zigeuner*. *Am Urquell* (1): 251–253.
- Wlislöcki, Heinrich von: *Die Zigeuner*. In *Weltgeschichte*. 5. kötet. Szerk. Hans F. Helmolt. Lipcse, 1905, pp. 406–414.
- Wlislöcki, Heinrich von: *The story of the Gypsies*. In *History of the world*. 4. kötet, London, 1907, pp. 3104–3112.
- Wlislöcki, Heinrich von: *Zur Ethnographie der Zigeuner in Südosteuropa. Tsiganologische Aufsätze und Briefe aus dem Zeitraum 1880–1905*. Szerk. Joachim S. Hohmann. Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main, 1994

Hála József

A cigányprofesszor

Bevezetés. Herrmann Antal (Brassó, 1851. július 30–Szeged, 1926. április 15.), a magyar néprajztudomány jeles személyisége, a Magyar Királyi Polgári Iskola Tanítóképző Intézet (Pedagógium) németnyelv- és irodalomtanára (1883–1920), a kolozsvári, majd a szegedi tudományegyetem néprajzprofesszora (1898–1926), a Magyarországi (1896-tól Magyar) Néprajzi Társaság egyik létrehozója (1889), az első magyarországi néprajzi folyóirat, a III. kötettől a *Zugleich Organ für Allgemeine Zigeunerkunde* alcímmel megjelenő *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn* alapító szerkesztője elsősorban folklorista volt. Bejárta egész Magyarországot, különösen Erdélyben vizsgálódott sokat, ahol nemcsak a magyarok (székelyek, hétfalusiak, kalotaszegiek stb.) körében gyűjtött, hanem a romá-

nok, szászok, örmények, zsidók és különösen a cigányok népi kultúrája iránt is élenken érdeklődött.

Sokoldalú néprajzi tevékenységén belül nagy jelentőségűek a cigánysággal kapcsolatos munkálkodásai. A gyűjtések szervezése, a gyűjtés, a feldolgozás, a közreadás és az oktatás terén egyaránt kiemelkedő munkát végzett. Nem véletlenül nevezték kortársai „cigányprofesszornak”, „cigányvajdának”, „országos főcigánynak”, „cigánytudósnak”, „tudós cigánynak”, sőt, „fehér cigánykirálynak”.

A CIGÁNYKUTATÁSBAN ELÉRT EREDMÉNYEIT LEGUTÓBB Bódi Zsuzsanna és Joachim S. Hohmann mutatta be. Nem akarván az általuk leírtakat ismételni, a következőkben, hozzájuk csatlakozva, néhol őket kiegészítve Herrmann Antal ez irányú négy évtizedes munkásságának néhány mozzanatát, fejezetét emelem ki.

Az első gyűjtőút. Herrmann Antal első gyűjtőmunkáját a cigányság körében kezdte, mégpedig Liszt Ferenc egyik művének hatására.

Liszt 1859-ben francia nyelven könyvet adott ki a magyarországi cigányokról és a cigányzenéről, amely 1861-ben magyar nyelven is megjelent. A világhírű zeneszerző és zeneművész e munkájában „jóhiszeműen a magyar zenét teljeséggel cigány találmánynak törekedett bizonyítani” – írta Pnori Thewrewk Emil. „Kizárólag a cigánybandák hangszeres zenéjét (tehát a verbunkosokat és magyar nótákat) tárgyalja, amelyet szerinte Indiából hoztak magukkal a cigányok, s Magyarországon kedvező fogadtatásra találván, e nép kebelében kivirágzottak.” E megállapításával „A magyar szellemi élet egyik legnagyobb viharát kavarta fel a múlt (XIX.) század derekán (...).”

Liszt művének rá gyakorolt hatásáról, egyben cigánykutatásainak megkezdéséről egy helyen így írt Herrmann:

„1886. újév után kezdtem foglalkozni a cigányzenével, illetve a cigányoknak a magyar zenéhez való viszonyával. Láttam, milyen zavaros a külföldi zenetheoretikusoknak ebbeli nézete. Liszt Ferencz, a »hírhedett zenésze a világnak«, a ki zseniális zeneműveivel és tüneményes játékaival meghódította a világot a magyar zenének, elméleti munkáiban megtagadta e zenének létezését. (...) Áttanulmányoztam az e témára vonatkozó irodalmat. Nagyon meggyőzők voltak a mi muzsikusaink fejtegetései – magunkra nézve, a kiket nem kellett meggyőzni, de nem a külföldiekre nézve, a kiket nem lehetett meggyőzni. Láttam, hogy egy igen fontos momentum hiányzik a tárgyalásból: az az igazi cigány zene, a mi nem lehet vita tárgya. Eddig csak a hotel vagy a csárda cigányának instrumentál zenéjét vették tekintetbe, a mit másnak huz pénzért s nem vonták bele a kutatásba az eredetibb vokálzenét, az éneket, a cigány népdalt, a mit magának dudol kedvtelésből. Hát ezt akartam én kutatásaim tárgyává tenni.”

1886 nyarán Wlislöcki Henrikkel és fiatal sógorával, Heltai Zoltán (Nándor) színésszel és hegedűművésszel indult az első erdélyi gyűjtőútra. Kutatásaikat a Kisfaludy Társaság ajánlólevéllel és némi pénzzel, a Közlekedésügyi Minisztérium pedig a Magyar Államvasutakra érvényes ingyenjeggyel támogatta. Vonattal, illetve sátoros cigányokkal szekérrel és gyalog közlekedtek – inkognitóban, magukat cigánynak kiadva. Herrmann Wlislöckitől akkorra már megtanult cigányul, és hogy még „hitelesebb” legyen, egy, az 1885. évi budapesti Országos Általános Kiállítás „fegyencz-pavillonjában” vásárolt rabruhát viselt. Wlislöcki időnként külön utakon járt. „Menet közben este az erdőben, a sátoztűz körül, sok cigányéneket tanultunk meg. A legelső kedvező alkalommal, aztán feljegyeztük, én a szöveget, sógorom a nótát” – olvashatjuk Herrmann egyik visszaemlékezésében.

Heltai, az Országos Színészegyesület későbbi tisztviselője, pénztárnoka, irodalmi és színészeti ügynökségének igazgatója nem tudott cigányul, ezért a gyűjtés közben némának tette magát. Később ő is megtanulta a nyelvet és cigánydal-fordításai is megjelentek.

Herrmann az 1886-ban gyűjtött dalok egy részét lapjában, az *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn*-ban, illetve a cigánykutatók nemzetközi társaságának folyóiratában hamarosan közölte.

Mindig gyűjtött, s ha kellett, rögtönzött. Herrmann az első élmények és eredmények hatására minden alkalmat megragadott, hogy a cigányoktól folklóralkotásokat gyűjtsön. Lelkes turista volt, s kirándulásai alkalmával sem tagadta meg önmagát, ahogy Gaál István írta róla: „Turista kirándulásain magának is és a társaságnak is sok derűs percet szerzett azzal, amikor alkalomadtán a sátoralját anyanyelvén szólítva meg, a dádek és rajkók szertelen csodálkozásának, majd örömeinek kitörésében gyönyörködött.” Álljon itt néhány példa kirándulásain végzett gyűjtéseiről!

Az 1889. évi Csobánka környéki turistaútajáról az alábbiakat írta:

„A faluba visszajövet kissé megállapodtam a cigánykolóniánál. Lakói ugyancsak megörvendettek a cigány szónak, de még inkább a bő aprópénznek. Pár jelentéktelen cigány danát jegyeztem fel; mutatványul közlök itt két apróságot (...)” S közlött két négysoros dalt cigány és magyar nyelven.

A Magyarországi Kárpát Egyesület Budapesti Osztályának tagjai 1889. nyár elején Pomáz környékére kirándultak, az Oszolyt akarták megmászni. A kirándulásról a fiatal turistatárs, a későbbi jeles pályatárs, Jankó János a következőket írta:

„Ezen a díszes fogaton (szőlőszállító kocsin) robogtunk tova; a falu előtt azonban egy csoport cigányt pillantottunk meg; a cigány-professzor nem akart tovább menni, ő azokkal beszélni akar, az alelnök pedig az egész csoportot, amíg a tudós beszélgetett velük cigányul, lefényképezte. (...) A falun keresztül aztán elérkeztünk a Laszkovszky-ligethez (...). A ligetben maga Laszkovszky úr fogadott (...). De hol a mi cigány-tudósunk? Nincs sehol. Le kellett róla mondanunk. A társaság nélküle mászott fel az Oszolyra, a társaságunkba levő hölgy (az alelnök 12 éves kis leánya) volt az első odafönn. A sziklák közt csoportba ültünk, hogy lefényképezzenek, minden készen volt már, csak a napot lestük. De az nem akart előbujni; egyszerre hatalmas dörgés hallatszott; a társaság felugrott, a készüléket hamar összecsomagolta s le a vizes bozótton át rohantunk a vendéglőbe; épen hogy jól megáztunk! Mikor leértünk, már ott várt minket a cigány-professzor; a szemei csillogtak, boldogság sugárzott arcáról, cigányokat fogott s leirt egy cigány mesét.”

1892-ben Kisfaludy Károly győri szobrának felavatásán vett részt. „Az ünnepélyes banketre nem mentem el. Nem szoktam diszlakomákra járni, de különben is ethnographiai kóborlásom voltam, természetesen nem szalonruhában” – írta erről az utazásáról. A fogadás helyett inkább kiment a cigánytelepre és gyűjtött négy dalt, amelyeket cigány nyelven és magyar fordításban közölt is.

A XIX. század végére annyira behatóan ismerte a cigányság kultúráját, hogy nem esett zavarba, ha arról bárhol, bármikor, akár rögtönözve beszélnie kellett. Példa erre az alábbi eset.

Az Erdélyi Kárpát Egyesület 1898. június 12-ére néprajzi műsort szervezett Kolozsváron. „A közönség nagy érdeklődéssel nézett Vikárnak (Vikár Bélnak) a magyar népköltészetéről szóló fonográf-mutatványokkal kísérendő előadása elé és egészen megtöltötte a Központi Szálló tágas és ilyen célra igen alkalmas disztermét, amelyet Nagy Gábor a tudományos cél tekintetéből díjtalanul engedett át.” Azonban Vikár Budapesten lekéste a vonatot, ezért Herrmannak kellett átvenni a szót. Erről így számolt be az *Ellenzék* című lap tudósítója: „Herrmann a közönségtől bocsánatot és elnézést kér, hogy a Vikár érdekes mutatványai elmaradván, saját, (...) egészen rögtönzött s csak függeléknek szánt előadásával kell betölteni az egész programot. Ez után egy órai szabad előadásban érdekesen, és behatóan ismertette az erdélyi cigányok népköltészetét.”

A Magyar Néprajzi Társaság cigány szakosztálya. Herrmann egy „folklore társulat” alapítására Meltzl Hugó lapjában, az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok*ban név nélkül már 1881-ben javaslatot tett, de a felhívás akkor visszhang nélkül maradt. Azonban a gondolat később is foglalkoztatta őt, és az évtized végén, 1889-ben szinte egy személyben megteremtője lett a Magyarországi Néprajzi Társaságnak, amelyben titkárként (1889–1892, 1896–1906) és alelnökként (1893–1896) tevékenykedett, illetve szerkesztette az egyesület folyóiratát, az *Ethnographiát* (1891–1892).

A József főherceg védnöksége alatt 1889. január 27-én Budapesten megalakult társaságban nyolc nagyobb szakosztályt szerveztek. Az első (Népfajok szerinti szakosztályok) huszonekét kisebb szakosztályra oszlott. „Utóbb – Fiume lakosságára tekintettel – még olasz szakosztály készült alakulni, s így valóban a korabeli Magyarország minden népe és nemzetisége képviseltette magát a zsidóság kivételével, melyről azonban tudvalévő, hogy önmagát nem népcsoportként, hanem felekezetként tartotta számon és e korban a hivatalos álláspont szerint sem minősült nemzetiségnek.”

A cigány szakosztály elnöki tisztét József főherceg töltötte be, helyettese Ponori Thewrewk Emil, az előadó pedig Herrmann Antal lett. E szakosztály és tagjainak elismertségét jelzi, hogy a társaság első felolvasó ülésén, 1889. november 16-án József főherceg *A cigányokról* című előadása hangzott el Ponori Thewrewk Emil tolmácsolásában. Az előadás, amelyről részletesen beszámoltak a korabeli lapok, az *Ethnographia* I. évfolyamának 1. számában jelent meg.

Az említett Ponori Thewrewk Emil klasszika-filológusról, budapesti egyetemi tanárról itt csak annyit, hogy Budenz József mellett ő volt József főherceg *Cigány nyelvtanának* bírálója 1886-ban, és ő állította össze és szerkesztette a kötet terjedelmes és tartalmas függelékét (*Irodalmi kalauz*) is.

Megemlítjük, hogy számos forrás szerint Herrmannnak elévülhetetlen érdemei voltak a könyv megalkotásában. Ha ez így volt, akkor nem értjük, hogy abban köreműködőként miért nem szerepel sehol a neve. Viszont a mű Ponori Thewrewk függeléke nélküli német nyelvű változata az ő fordításában látott napvilágot.

A jegenyefüldői „ethnographus telep”. Herrmann nemcsak kutatót, hanem kutatásokat elő is segített, 1890-ben például bérbe vette a kalotaszegi Jegenyefüldőt azzal a céllal, hogy a „magyar szellemi munkásoknak” olcsó és jó pihenő- és nem utolsósorban kutatóhelyet biztosítson. Az „ethnographus telepen” két éves fennállása alatt számos neves kutató fordult meg, akik közül többen fontos dolgozatokkal járultak hozzá Kalotaszeg megismeréséhez. Az ő meghívására ment Kalotaszegre Jankó János is, aki három hónapos gyűjtőmunkájára alapozva megírta az első magyar néprajzi tájmonográfiát.

A Jegenyefüldőn időző (pihenő és kutató) tudós társaság egyik „oszlópos tagja” Herrmann barátja, a másik „cigánytudós”, Wlislöcki Henrik volt, aki ott a fürdőigazgatóság titkáráként és könyvtárosként is tevékenykedett. Jankó János írta róla:

„A fürdőn tanyázik tudós remeteségében dr. Wlislöcki Henrik, az a másik cigánytudós, ki könyvet írt a cigányok jóslásairól és kártyavetéséről. Ismeri és szereti az egész vidék minden cigánya, hiszen jobban érti az ő nyelvüket, mint ők maguk. Csodálatos ember, rengeteg szorgalmu, reggeltől estig nem mozdul ki magányából, dolgozik folyton, s ha kint van, csak a nép közt jár-ke, gyűjt dalokat, meséket, szerelmi varázslásokat és népszokásokat.”

Egy másik cikkben a következőket olvashatjuk:

„Herrmann Jegenyén tartotta jeles dolgozótársát, dr. Wlislöcki Henriket, ki ottan 2 ½ évi időzése alatt igen számos tudományos cikket kívül 8 nagy néprajzi munkát írt és adott ki, mindegyiket Jegenyéről kelezve, melyek az eddig ismeretlen helyet híressé tették a nemzetközi etnografiai irodalomban (...)”

S persze Jegenyefürdőn Herrmann Antal sem csak a vendégeivel foglalkozott, hanem gyűjtéssel is. Az ott és a környéken feljegyzett cigány népdalokat és meséket a Kalotaszeg című lapban közölte.

Herrmann Jegenyefürdőn a vendégeivel ünnepelte meg negyvenedik születésnapját, amely egy korabeli tudósító szerint a következőképpen zajlott le:

„A Jul. 30-án Herrmann tanár 40. születésnapjának tiszteletére tiltakozó körmenetet rendeztek. Majd meg az ünnepeltet pódiumra ültették és üdvözlések, karének, szónoklatok közt leleplezték. A deputációk koszorukat raktak lábaihoz, a végén pedig nagy diszmurira gyülekeztek.”

Erre az alkalomra Wlisslocki Henrik verset írt, amely cigány és magyar nyelven a *Jegenyefürdő Értesítője* 1891. 5. számában jelent meg az alábbi lábjegyzettel: „Póthang a Herrmann-ünnepélyhez.”

A vers így hangzik:

Romengo thagar hin kate;
Stárvárdes bersá hin leszke;
Ker, oh gule devla lesz
Barvalesz te bachtalez!
But romenge but' the del
But chal szake te pijel!

*Itt lakik a cigány vajda;
Ma van születése napja;
Jó Istenem, oh adjad,
Legyen mindig boldog, gazdag!
Czigányokhoz jó maradjon,
Nekik enni-inni adjon.*

1890–1891-ben Jegenyefürdőn Eötvös Albert nagyalmási cigányprímás „derék bandájával” húzta a „talp alá meg a tiszta czelnai borhoz valót”. A cigány zenészt Jankó János így jellemezte:

„Bánkódó és nem bankódó szerelmesek és szerelemteleneké itt az élet. A főszerelmes szerepét azonban a cigánybanda primása, Berci játsza; ő szerelmes abba az arcképbe, melyet mindig a szíven hordoz, ezenkívül a nyeszennyuszájába, no meg a fürdő minden hölgyvendégébe, kikkel azonban ezt csak a legkellemesebb módon, zene által érezteti.”

Eötvös Albert, nyilván Herrmann hatására, egy nagyalmási karácsonyi éneket közölt a Kalotaszegben, a zenekarának tagjairól írt dalait pedig ugyanabban a lapban a „főnöke” tette közzé.

A néprajztudós és a cigányprímás jó kapcsolatára bizonyíték az az 1890 és 1907 között Herrmannhoz írt tizenegy Eötvös-levél, amelyek a professzor hagyatékában maradtak fenn. A cigány sorokat is gyakran tartalmazó magyar, illetve cigány nyelvű levelekből, amelyekben Herrmann többször „nagyságos principális uram”-nak szólítatják, egyebek mellett az alábbiak derülnek ki. Kérte a tudós közbenjárását, hogy megszületendő gyermekének József főherceg legyen a keresztaja (ez nem sikerült). A millenniumi ünnepségeken Budapesten akart zenélni a bandájával, ez ügyben jótevője tanácsát kéri, valamint segítségét

ahhoz, hogy fia tovább tanulhasson Kolozsváron. A levelekből kiviláglik az is, hogy a cigányprimás dalokat és meséket gyűjtött Herrmann számára. Hagyatékában Eötvös Albert cigány nyelvű lejegyzésében 59 dal és két mese található.

Egyetemi előadásai a cigányokról. Herrmann Antal a kolozsvári egyetemen próbaelőadását 1898. január 31-én, bevezető előadását pedig március 8-án tartotta meg. Gaál György szerint valószínűsíthető, hogy a néprajz bevezetése, esetleg Herrmann habilitációja érdekében is a Ferenc József Tudományegyetemen 1897. július 6-án díszdoktorrá avatott József főherceg tett lépéseket. Ez csak feltételezés, azt azonban bizonyosan tudjuk, hogy a magyar néprajz első katedrájának megszületését és első magántanárának európai viszonylatban is jelentősnek mondható kinevezését nagy részben – talán teljes mértékben – az Erdélyi Kárpát Egyesületnek köszönhetjük.

Herrmann Kolozsváron és később Szegeden 1898 és 1926 között összesen 123 kurzust hirdetett meg. Már az első kurzus címe *A cigányokról* volt (1897/1898. II. félév). Róluk bizonyára más előadásaiban (például Néprajzi szemelvények, Erdély néprajzi áttekintése) is beszélt, az alábbiak pedig címeikkel is utalnak tartalmukra: *Az erdélyi cigányok néprajza* (1903/1904. I. fé.), *A cigányok néprajza* (1903/1904. II. fé.; 1904/1905. I. fé.); *Cigány szövegek olvasása – főleg néprajzi szempontból* (1904/1905. I-II. fé.); *A cigány népköltésről* (1905/1906. I. fé.); *Az erdélyi cigányok népköltése* (1905/1906. II. fé.); *Az erdélyi cigányokról* (1907/1908. I. fé.); *A cigányügy rendezése néprajzi szempontból* (1908/1909. II. fé., 1909/1910. I-II. fé.); *A cigányügy rendezésének néprajzi vonatkozásai* (1911/1912. I. fé.); *A magyarországi cigányok demográfája, A cigány népköltésről és zenéről* (1911/1912. II. fé.); *A hazai cigány tárgyú irodalom kritikája* (1912/1913. I. fé.); *A cigányok vallása* (1913/1914. II. fé.); *A cigányügy rendezésének etnikus vonatkozásai* (1917/1918. II. fé.); *A cigányrendezés kulturális feladatai* (1918/1919. I. fé.); *A cigány élet a cigány népköltészetben* (1922/1923. II. fé.); *A cigány élet a cigány népköltészetben* (1922/1923. II. fé.); *A cigányok élete, nyelve, költészete és zenéje* (1923/1924. I-II. fé., 1924/1925. I. fé.); *A cigányok néprajza* (1924/1925. II. fé.); *A cigányok népköltése (nyelvmutatványokkal)* (1925/1926. I-II. fé.).

Műveinek bibliográfiája. Herrmann Antal publikációinak száma több ezerre tehető. A mennyiséget pontosan nem tudjuk, mert műveinek teljességre törekvő bibliográfiája még nem készült el. Több tudományszak hasznára válna, ha ezt a nagy munkát valaki elvégezné.

A cigányokkal kapcsolatos írásainak (önálló kiadványok, tanulmányok, cikkek, folklórközlések, könyvismertetések stb.) jegyzékét Bódi Zsuzsannának köszönhetjük. A „korántsem teljes” „válogatás” az eddigi legteljesebb lista Herrmann ilyen tárgyú műveiről (az utánközlésekkel együtt 125 számozott és három számozatlan, összesen 128 tétel az 1886 és 1915 közötti időszakból). Amikor Bódi Zsuzsanna e munkát végezte, rendelkezésére bocsátottam az általam összegyűjtött bibliográfiai adatokat. Azóta újabb tizenegy cikket találtam, és most megragadom az alkalmat, hogy ezekkel kiegészítsem a bibliográfiát.

A tizenegy közül Herrmann kettő alá az általa gyakran használt Nonquis álnevet írta. Az egyikből többek között kiderül, hogy *A Pallas nagy lexikona*

IV. kötetének külön mellékletében megjelent *A cigányok népköltészete és zenéje* című rész szerzőjeül tévedésből tüntették fel az ő nevét, ezt valójában Wlisslocki Henrik írta. E helyreigazítást a jövőben a kutatóknak figyelembe kell venniük.

A másik írás József főhercegről szól és a magyar nyelvű változattal egy időben megjelent a hazánkból elszármazott Felbermann Lajos által szerkesztett *Life* című angol hetilapban is.

Ha valaki majd vállalja a további bibliográfiai adatgyűjtést, annak a különféle lapokban Nonquis aláírással megjelent cikkeket is figyelembe kell vennie. Csak óvatosnak kell lennie, mert ezt az írói álnevet Nyizsnyay (Nyizsnyánszky) Iván, szépirodalmi és egyházi írásokat, valamint műfordításokat publikáló római katolikus teológiai tanár is használta.

Felesége és fia a cigányokról. Herrmann Antal huszonnégy éves korában vette feleségül Heller Júliát, akivel annak 1921-ben bekövetkezett haláláig boldog házasságban élt. Négy gyermekük született: Júlia, Irén, Antal és Károly. 1923-ban újra megnősült, házasságot kötött a nálánál harminchat évvel fiatalabb Cs. Jósa Aranka polgári iskolai tanárnővel. Mindkét feleségének jelentek meg publikációi.

Heller Júliának több cikke látott napvilágot különféle lapokban, köztük egy cigánymese-közlés a *Kalotaszegben*. E mesét minden bizonnyal férje hatására, jegenyefürdői nyaralása idején gyűjtötte.

Egyik fiának, ifj. Herrmann Antal tanárnak könyvei, versei és műfordításai jelentek meg. Cigány vonatkozású írásai közül *A cigányok mint állatmérgezők* címűt ismerjük. A Temes megyei cigányokról szóló kis füzetnek is ő volt a szerzője, nem édesapja, amint ez az Országos Széchényi Könyvtár katalógusában és néhány bibliográfiában tévesen szerepel. E tévedésre ezúton hívom fel a figyelmet.

Anekdóták, történetek. A Herrmannról fennmaradt anekdoták és történetek közül több a cigányok társaságában történt kalandjairól szól: például hogy gyűjtés közben cigány származású katonaszökevénynek adta ki magát; hogy eltűnt és hosszú idő múlva került elő egy elfogott cigánykaraván tagjaként (Függelék 1.); hogy malacot vásárolt s mint lopott zsákmányt vitte a cigányoknak (Függelék 2.); hogy malacot, baromfit lopott a cigányokkal (Függelék 3.); hogy egy vajda meg akarta házasítani, ezért megszökött a cigányok köréből (Függelék 4.); hogy megvasaltatta magát, úgy csatlakozott egy cigánykaravánhoz (Függelék 5.) stb., stb.

E történetek igazságtartalmát ma már nehéz lenne kideríteni. Egy részük bizonyára folklór, a Herrmann-mitológia körébe tartozik. E mitológia kialakításában ő maga is részt vett. A *Tiszántúl* cikkírója például azt közölte, hogy „saját fülemmel hallottam tőle a »mi vándorlásunkról« beszélni.” Egy másik újságírónak így nyilatkozott: „Hónapokig sátoros cigányokkal bolyongtam mindenfelé, velük éltem, velük laktam és velük együtt vittek be a csendörök a börtönbe.” És ne felejtjük el azt a fentebb már idézett, saját maga által elmondott történetet sem, amely szerint első gyűjtőútján, 1886-ban rabruhában kereste fel az erdélyi cigányokat.

Soós István

„Pártfogónk és királunk”József főherceg romológiai kutatásai és reformjai
a cigányság társadalmi-kulturális beilleszkedéséért

Már a kortársak és Habsburg József Károly főherceg életrajzírói is többször felvetették a kérdést: mi indította Európa egyik legtekintélyesebb és legősibb uralkodóházának nagy műveltségű tagját arra, hogy a jórészt kora társadalmának periferiájára szorult (szorított), lenézett és megvetett cigányság iránt érdeklődjön?

Ennek a „páratlan” érdeklődésnek az okát általánosságban a főherceg határtalan szívjóságában és humanitásában vélték megtalálni, azaz: „...lelke szánalmat érzett ez iránt a hazátlan (...) kóbor faj iránt. Megszánta őket és elismerte emberi mivoltukat. Pártfogásába vette a cigánynépet, segítette őket, azon fáradozott, hogy visszaadja őket önmaguknak és a társadalomnak.” Ez a magyarázat, mely roman-

tikus túlzásoktól sem mentes, eléggé egyoldalúnak és felszínesnek tűnhet. Nem tagadható, hogy a főherceg személyétől, egyéniségétől elválaszthatatlan volt a nagyfokú emberszeretet, az embertársai sorsán való könnyítés nemes szándéka. A románoknak nyújtott segítség, az irányukban tanúsított megértés és szeretet, melyet többen egyszerűen „nagyúri szeszély szülte különcködés”-nek, sőt hóbotos, unaloműző szórakozásnak tartottak, pusztán nem hozta volna meg azokat az eredményeket, melyeket József főherceg sok évtizedes ciganológiai munkássága egyértelműen bizonyít. Erre hívta fel a figyelmet egyik életrajzírója és egyúttal közeli ismerője, Ponori Thewrewk István is, hangsúlyozva, hogy az, „aki egy pusztuló félben levő emberfaj nyelvének műhelyébe hatol, s itt bámulatos kitartással eltanul mindent, hogy így szerzett tudását azután közkinccsé tegye: az nem szeszélyes különcködő, hanem lelkiösmeretes tudós, a ki sokat tanult, hogy azután tanítson”.

Thewrewk István véleményéhez kapcsolódva, illetve azt kiegészítve úgy véljük: a főherceg esetében olyan tudatos, sőt elkötelezett magatartásról és ehhez kapcsolódó programról van szó, melynek keretében a főherceg a kor egyik égető problémájára keresett megoldási lehetőségeket, nevezetesen: a cigányságot a korabeli magyar társadalom egyenjogú s egyenrangú állampolgárainak sorába emelje. A cigányság felemelését emberbaráti módon, és nem az állam és a közigazgatási szervek által képviselt represszív, kényszerítő eszközök alkalmazásával kívánta elérni. Felismerte továbbá a románokban rejlő tehetséget és értékeket, kultúrájuk gazdagságát és sokszínűségét. Ezeknek az értékeknek a megmentését és közkinccsé tételét részint a ciganológia különböző területein (mint például a cigány nyelv összehasonlító vizsgálata, a cigány nyelvjárások felkutatása, a ci-

gány nyelvtan kiadása, a cigányság vallásáról és hiedelemvilágáról, erkölcséről, zenéjéről, táncairól, mindennapi életéről, múltjáról, letelepítéséről írott tanulmányai) kifejtett tudós munkálkodásával, részint pedig azzal kívánta szolgálni, hogy a hatóságok, sőt gyakran magánszemélyek ellenszenvétől kísérve, nemes és jóindulatú törekvéseiben őt gáncsolva, a cigányokat a folytonos kóborlás helyett állandó letelepedésre, rendszeres munkára szoktassa, saját birtokain (Alcsút, Bánkút, Kisjenő, Göbölpuszta) biztosítva számukra lakhelyet és munkát.

Ha tehát József főherceg és a hazai cigányság kapcsolatainak gyökereit kutatjuk, ismételten mindenekelőtt arra a kérdésre kell válaszolnunk: mi készítette a főherceget arra, hogy figyelme a cigányok felé forduljon? Erre állítólag az életrajzírói által oly nagy előszeretettel és sokszor emlegetett, anekdotába illő, igen prózai körülmény indította, nevezetesen: az 1853–1856 között a Lombardiában, a német nyelvű Wasa gyalogos ezrednél szolgáló fiatal főherceg felfigyelt azokra a túlnyomórészt Felső-Magyarország nyugati területeiről származó cigány katonákra, akikkel előjáróik csak nagy nehézségek árán tudták a parancsokat megértetni, illetve érintkezni, mivel kizárólag cigány nyelven beszéltek. A történet szerint a jószágos főherceg megsajnálta a cigány katonákat, és elhatározta, hogy megtanulja tőlük a nyelvüket, illetve az általuk beszélt nyelvjáráásokat. Hogy így történt-e vagy sem, azt konkrét források hiányában nehéz lenne egyértelműen bizonyítani. (Meggjegyezzük, hogy József főherceg első érintkezései, illetve találkozásai a cigányokkal korábbra datálhatók: feltehetőleg 1850-ben, Csehországban tett látogatása alkalmával ismerkedett a cigányokkal.)

Mindenesetre tény, hogy az akkor már számos nyelvet kitűnően beszélő főherceg nagy érdeklődéssel kezdte tanulmányozni a cigány nyelvet, melyben nagy segítségére voltak a különböző cigánygrammatikák, mindenekelőtt Richard Liebich német–cigány nyelvtana. József főherceg többéves cigány nyelvi tanulmányai során nemcsak a romani nyelv alapjait sajátította el, de behatóan foglalkozott a cigány nyelv nyelvjárásaival, azok hangtani, alaktani sajátosságaival. Mindezt jól példázzák egyrészt a kor ciganológiai kutatásainak jeles képviselőivel (Franz v. Miklosichsal, Rudolf von Sowával, Friedrich Müllerrel, Franz Nikolaus Finckkel) folytatott tudós levelezései, másrészt híres cigány nyelvtana, melyben számos magyarországi cigány nyelvjárásról értekezik. Továbbá – sajnos kéziratban maradt és feltehetőleg elveszett – cigány szótára, valamint nem utolsósorban az 1870–1880-as években nagy szorgalommal gyűjtött, hozzá intézett felső-magyarországi, erdélyi, szerbiai cigány nyelvjárásokban írt levelek, melyeknek 1890. évi publikálásával és értelmezésével úttörő munkát végzett az Európa-szerre élő cigányok nyelvjárásainak kutatásában.

József főherceg élen járt a cigány nyelvjárások tanulmányozásában azzal is, hogy azokat morfológiai, mondattani és lexikai szempontból a lehető leg részletesebben és mélyrehatóan elemezte. Ennek megvalósítása érdekében igyekezett minél több időt tölteni a már megtelepedett cigányok között, a vándorcigányokat pedig a fenti céltól is vezetve telepítette le birtokain. A legkülönbözőbb vidékekről származó cigányok nyelvének lingvisztikai módszereket alkalmazó, beható tanulmányozása egyedülállóan gazdag gyűjteményt eredményezett. A korabeli híradások szerint a főherceg állandóan jegyzetfüzetet tartott magánál, és ha valami különösét, tudományos szempontból fontosat vélt hallani a cigányok között, azonnal papírra vetette.

A romani nyelv és dialektusai céltudatos kutatását, feltérképezését a főherceg nem pusztán tudományos érdekből végezte, hanem – ahogy egyik levelében kifejtette – a cigány nyelv megmentéséért: „A cigány nyelv lassan elenyészend, csuda, hogy eddig élt, azért iparkodtam Miklosichcsal annyira még emlékét fönntartani.”

József főherceg – leveleinek tanúsága szerint – többször dicsérően szolt a cigány nyelv, a cigány nyelvjárások gazdag szókincséről. Az összegyűjtött szavakat, kifejezéseket azután, midőn cigányai körében tartózkodott, használta is. Így gyakran élt például a 'jóllakni' magyar szónak megfelelő cigány kifejezéssel („me cháv man csáló” = 'teleeszem magamat' vagy „me szinyom csáló” = 'tele vagyok'), mely kifejezést a cigány nyelvet tanulmányozók számára elsőként közölte. Nemcsak a magyarországi (kárpáti, dunántúli, tiszai, magyar-tót, azaz felvidéki) és erdélyi cigány (oláh-magyar) nyelvjárásokat ismerte és közülük az észak-kárpáti dialektust kitűnően beszélte, hanem a magyar-tót, a német, a török, a román, a szerb és bolgár cigány dialektusokat is, továbbá behatóan tanulmányozta az egyes nyelvjárásokat beszélő cigányok kiejtését, hangkészletét is.

Cigány nyelvtanával nemcsak a hazai, de az európai nyelvészek körében is jelentős elismerést vívott ki magának. Az MTA nyelvtudományi bizottsága vizsgálta meg a munkát, melyet „úgy gazdag tartalmánál, mint sikerült szerkezeténél fogva igen becsesnek” nyilvánított, s egyúttal annak a meggyőződésének adott hangot, hogy az „némi javítások után díszére fog válni a magyar nyelvészeti szakirodalomnak”, s az MTA melegen támogatta megjelentetését, ragaszkodva egyúttal ahhoz, hogy a magyar tudós társaság neve alatt lásson napvilágot.

A cigány nyelv megőrzésére irányuló törekvései párosultak a cigányok mindennapi szokásainak, vallás- és hiedelemvilágának, ősi mondáinak, meséinek, zenéjének, nyelvi emlékeinek, történelmi múltjának stb. feltárásával. E törekvéseit jól példázza azoknak a cikkeknek, értekezéseknek, programoknak a sora, melyekben részben önállóan, részben tudós ciganológus-etnográfus kollégáival (például Wlislöck Henrikkel, Herrmann Antallal) közösen elsőként tett kísérletet a magyarországi cigányság magas tudományos színvonalú bemutatására. Gondoljunk csak itt például magyar cigánytörténeti összefoglalására, az *Oszt-rák–Magyar Monarchia írásban és képben* című millenniumi kiadvány számára készített nagy ívű tanulmányára, az ezredévi kiállítás számára az ő irányítása alatt összeállított cigányputrira és sátorra, illetve az erről írott szakkikre stb.

Mindezekhez hosszú éveken át előtanulmányokat folytatott, nagy súlyt helyezve a hazai és a külföldi romológia irodalom megismerésére, sőt igyekezett beszerezni az összes, a romák történetével, nyelvével, nyelvjárásaival, néprajzi szokásaival foglalkozó munkát. Idővel a tárgykörben valóságos kis szakkönyvtárra sikerült szert tennie, de ezzel nem volt megelégedve: „könyvtáram szegény a cigány bibliográphiában” – írja egyik levelében. Hozzáteszi: „de többet végeztem szóval a romákkal, mintsem bírtam volna könyvekből, sőt bevallom, hogy sok cigány munkáról tudomásom sem volt”.

Hogy a cigány nyelvel, kultúrával kapcsolatos kutatásait elmélyítse, József főherceg az 1880-as évek elejétől kiterjedt levelezésbe kezdett a romológia legkiválóbb tudósaival. A fent említett nyelvészek és etnográfusok kívül kapcsolatba került a nemzetközi Gypsy Lore Society megalapítójával s a Journal of the Gypsy Lore Society szerkesztőjével és kiadójával, Charles Godfrey Lelanddal és a társaság titkárával, David MacRitchie-vel. Lelandnek sikerült megnyernie

a társaság és orgánuma támogatására a főherceget, aki nemcsak anyagilag segítette a folyóirat megjelenését, de tevékenyen közre is működött annak munkájában (kisebb cikkek és cigánylevelek közlésével). Nem rajta múlt, hogy a társaság és folyóirata négyéves működés után megszűnt.

A főherceg a romológia magasabb színvonalra emelése és a cigány etnológiai, etnográfiai, lingvisztikai, zenei és szociológiai kutatások eredményeinek szélesebb körű megismertetése, illetve népszerűsítése céljával felvállalta a Herrmann Antal által szerkesztett és kiadott *Ethnologische Mittheilungen aus Ungarn* folyóirat erkölcsi és anyagi támogatását – a nemzetközi cigány társaság jóváhagyásával –, mintegy a Gypsy Lore Society pótlásaként, külön rovatot indítva abban *Mittheilungen der Zigeunerkunde* címmel. Széles körű kapcsolatai révén sikerült számos tudóst megnyernie a folyóirat számára. Ezzel, saját vallomása szerint, fő célja az volt: „...lássa a külföld, hogy van hazánkban elég tudós ily vállalatokra. Bővítem az anyagot a megbukott »Gypsy Lore Society« eddigi czigány népisméjével és úgy reményelem, hogy még bővebben mutathatjuk be hazánk népisméjét a nyugat tudósainak.” Vállalkozását siker koronázta, 14 éven át tájékoztatta a hazai és külföldi olvasókat az orgánum a hazai cigányság néprajzáról, letelepítéséről, nyelvjárásairól stb.

Hasonlóképpen üdvözölte az 1890-ben indult magyar néprajzi folyóiratot, az *Ethnographiát*, egyetértve annak céljaival, és a Magyarországi Néprajzi Társasághoz intézett levelében annak az óhajának adott hangot, „hogy tudományos téren hazámban oly üdvös működését mindig a legislegjobb siker koronázza”, s egyúttal támogatásáról biztosította a társaságot. Ez a támogatás részint abban nyilvánult meg, hogy a főherceg a társaság folyóiratát anyagilag segítette, részint pedig abban, hogy a „tudomány egy egészen speciális területének kiváló és általánosan elismert művelőjeként” roma néprajzi és nyelvészeti tárgyú tanulmányokkal látta el. Elsők között volt, akik a folyóirat első számában publikációval jelentkeztek, s természetesen roma témájú cikkel (*A cigányokról*). Ebben, melyet a főherceg jó barátja, Ponori Thewrewk Emil ismertetett a Magyarországi Néprajzi Társaság felolvasó ülésén, s melyet eredetileg a fent említett, az *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* című kiadvány számára készített, öt nagyobb fejezetben mutatta be a cigányság származását, nyelvét, vallását, családi életét, közösségi szervezetét, s végül a cigány vajdák vendégszeretét.

A főherceg romológiai tudományos eredményei részben azoknak a személyes élményeknek, tapasztalatoknak, gyűjtőmunkának is köszönhetőek voltak, amikor is József főherceg több ízben hosszabb-rövidebb időt töltött „kedves romái” társaságában a különböző cigánytelepeken vagy vándorcigányok társaságában. Szívesen ment cigányai közé, örömmel hallgatta dalaikat, zenéjüket, tanulta táncaikat, s e közös együttlétek után – amint azt levelei is tanúsítják – maga is „cigány”-nak érezte magát, amiképp a cigányok is annak tartották.

Többször nehezményezte, hogy a cigányokat mint „külön nép- és nyelvfajt” nem vették fel a népszámlálásba, ezért, mintegy a hatóság mulasztásait is pótlandó, a vándor és letelepedett cigányokról egyaránt statisztikai leírásokat készített. Többször megfordult például Debrecen külvárosában, az úgynevezett „cigányvárosban”, ahol szerinte „az igazi magyar-rom tájszó uralkodott”. Az itt élt cigányokról, többek között az alábbiakat írta: „Telepített rom-ok, koromfeketék, részben mesteremberek, részben állandó lakással bíró csavargók.”

Embersége, közvetlensége, megértő segítőkészsége és – előkelő származása ellenére – egyszerűsége révén közel került a cigányokhoz, és szerte az országban nagy népszerűségnek örvendett körökben. A főherceg, egy korabeli beszámoló szerint, ahol csak az országban megjelent, körülötte rögtön ott teremtek a cigányok, valóságban bálványozva őt. „A cigány nép apraja-nagyja, mintha gomba módra bújna ki a földből, a melyre József főherceg lép, sűrűn környékezi őt, lesi jöttét, követi nyomdokát. És József főherceg megszólítja őket cigányul, a gyerekeket is, a nagyokat is, s bizony sok ezüst hatost, huszast, de sok forintot is csúsztat a markukba észrevétlenül. Senki se tud a cigányokkal oly bizalmasan elbeszélgetni, mint a magyar főherceg, szeretik is őt nagyon és egymás közt így is hívják: ‘a mi királyunk’.” A főherceg ezt a titulust vagy megszólítást mindig kedvesen elhárította magától.

Személye köré számos legenda szövődött, melyek az ország különböző cigánytelepein és kumpániáiban újabb és újabb elemekkel egészültek ki, színesedtek. A cigányok sokszor nagy távolságokat tettek meg gyalogszerrel csak azért, hogy „királyuk”-at láthassák, egy jó napot kívánhassanak a főhercegnek, hogy beszámolhassanak neki örömeikről-bánatukról, mindennapos gondjaikról. Nem mulasztották el egyetlen alkalommal sem, hogy a főhercegtől feléjük áradó barátságot, szeretetet és bizalmat hasonló szeretettel viszonzozzák. Így nem felejtették el őt köszönteni neve napján vagy házassági évfordulója alkalmából. Számos levélben fordultak hozzá, hogy némi anyagi segítséget kérjenek tőle, s ő, ha módjában állt, mindig segített, nem utasítva el senkit sem. Sokszor keresték meg különleges kérésekkel is: például hogy legyen keresztapa vagy vőfély.

A romák József főhercegben legfőbb jótévedőjüket és patrónusukat is tisztelték. Hadd idézzük itt a neves selmecbányai cigányzenekar vezetőjének, öreg Balogh Ferkónak levelét, mely talán a legszebb példája, kifejezője annak a hálának, ragaszkodásnak, melyet a főherceg iránt az egész cigányság érzett: az „... elhagyatot és mindenkitől megvetve szegény Cigány nemzetet kegyeskedet Fénsséges uram igénybe és pártolásába venni a mijért ezen szegény elhagyatot Cigány nemzet nemtugya megszolgálni Fénsséges uramnak mért mert szegény tehetetlen nemzet mertha vagyonos emberek lennének ez volna az összes magyarországbéli Czigány nemzetnek a kötelessége ezer és ezerfőből ösze csuportozni és csatlakozni és egy diadal zászlóval Fénsséges uramhoz sijetni és lábajiná térgyelve mondani hálás köszönetet és a Cigányok diadal zászlóján arany betűvel ezen fölirat lenne, Fénsséges urunk és Pártolonk örömel halunkmeg és a sírbaszálunk nyugotan fekszünk halva és holtan is kötelessigünk lesz Fénsséges urunk nagy lelkőségért imátkozni, azért mert még mióta a világ fennál nem találkozot ember aki ezen elhagyatot Cigány nemzetet, figyelembe és Pártolásába vette volna mint Fénsséges uram, a mire a Cigány nemzet büszkén és hangsulyozva elmondhatya hogyvan Pártfogónk és királunk...” Egy költő vagy író sem fogalmazhatta volna meg szebben és érzékletesebben a cigányságnak pártfogója iránti őszinte szeretetét.

A főherceg nem maradt adósa romáinak e szeretet viszonzásában, amely a legkülönbözőbb formákban jutott kifejezésre. Részint abban, hogy számos cigány családot támogatott egyszeri vagy folyamatos anyagi juttatásokkal, részint abban, hogy tekintélyét és népszerűségét latba vetve munkát, munkahelyet szerzett a cigányoknak, vagy kieszközölte, hogy visszakapják azokat a korábbi munkalehetőségeiket (csósz, kondás, kovács, mezőgazdasági eszközkészítő, uradalmi konyhai

kisegítő, kocsijavító), amelyeket elsősorban cigány származásuk miatt veszítettek el, vagy éppenséggel hogy díszruhába öltöztette kedvenc cigány zenészeit.

Minden hozzá intézett kérést persze a főhercegnek sem állt módjában teljesíteni. Például annak a zalaegerszegi cigánynak a panaszát orvosolni, aki azzal fordult hozzá, hogy szerezze vissza a vármegyétől a tőle elvett lovakat. Máskor pedig egy cigány vajda olyan különleges kéréssel kereste fel, hogy adjon neki – a középkori és kora újkori uralkodókhöz hasonlóan – menlevelet, melynek birtokában az országban szabadon kóborolhat kumpániájával, és ne legyen kitéve a csendőrök folytonos zaklatásának.

Az 1870-es években már a nyelven kívül meglehetősen jól ismerte a magyarországi és erdélyi cigány szokásokat, különös tekintettel zenéjükre, táncaikra. Maga is szívesen énekelte dalaikat és megtanulta táncaikat, s örömmel táncolt a cigány leányokkal. Jó zenei érzékének köszönhetően hangszereken is játszott, és néha beállt cigányai közé zenélni. Alcsúton egyenesen egy 13 tagú cigányzenekart tartott, és Arad vármegyei birtokán, Borosjenőn is gyakran hívatott magához cigány zenészeket. A felesége, Augusztia főhercegnő és Mária leánya által írott verseket készséggel bocsátotta cigány zenész ismerősei, például Radics Lajos miskolci cigányprímás rendelkezésére megzenésítés végett. Különösen híressé vált e megzenésített versek közül a *Borúra derű* című, melyet a főherceg saját költségén nyomtatott ki.

Jelentős szerepe volt a cigány értelmiségiek, mindenekelőtt kedvenc cigánynya, Nagyidai Sztojka Ferenc támogatásában, akinek cigány szótárát a saját költségén jelentette meg két kiadásban. Büszkén emlegette egyik levelében Jókai Mórnak: „Tudtommal ez lesz az első cigány munka cigánytól írva.”

József főherceg az 1880-as évek második felétől kezdve nagy hangsúlyt helyezett a cigányok letelepítésére (elsősorban saját birtokain) és életük jobbítására, elviselhetőbbé tételére. 1886-ban egyik levelében örömmel számolt be első letelepítési kísérleteiről: „A cigány nép jelenére némi világosságot terjeszt nem rég kezdett és jó eredménnyel folytatott azon kísérletem, hogy göböljárasi pusztákon alkalmazom mindenféle munkákra. Az ürge fogás már régi idő óta létezett, de jelenleg már földmunkához is állnak, mint fűtők a cséplőgépeknél sat. Már egy kis sereg állandó szolgálatomban van. Erdélyben ez mind régen létezett, mert ott a béresek, cselédek majd mind cigányok. Göböljárasi ispánom tanul is már cigányul.” Lakások és munkalehetőség biztosításával, továbbá anyagi juttatásokkal igyekezett rávenni a kóborló kumpániákat a helyben lakásra: „Azon tanácsot adtam nekik, hogy telepedjenek le és hagyják abba az örökös cél nélküli kószálást.”

A Fejér megyében kóborló, sátoros cigányokat alcsúti birtokára vitte, ahol élelmezte őket és felszereléssel látta el őket. Sok baja volt velük, de az állandóan letelepedettekkel is, és csak nagy nehézségek árán sikerült kibékíteni a vármegyét, amely elszedette a vásárokra vonult cigányok lovait és kocsijait. Ezeket a romákat, akik a vármegye eljárása miatt el akartak vándorolni Alcsútról, egy rövid ideig még vissza tudta tartani: „Egy családot ugyan sikerült egy házban megállítani, de meddig maradnak, nem tudom. Azonban minden hozzám jönnek jó tanácsokért, de mást nem adhatok, mint, hogy jöjjenek hozzám állandó munkában, ami azonban neki egyelőre nem igen kedves ajánlat. Ezek azonban nem voltak veszélyesek, mert csak 4-5-ször évenként utaznak, nem is lopnak, csak kis kereskedésből élnek.”

A főherceg igyekezett mindent megtenni azért, hogy a romákat birtokain tartsa. Többek között „csinos házakat” építtetett számukra. Azoknak, akik még-

is a kóborló életmód folytatása mellett döntöttek, lovakat vásárolt, és kieszközölte a vármegyénél, hogy engedélyezzék számukra a vándorlást. Azok, akik a letelepedést választották, a környékbeli községekben házakat kértek. „Láttuk ebből, hogy valamit civilizálódtak.”

Ismeretes, hogy e nemes és jó szándékú törekvései sajnálatos módon megtörték részint a hatóságok és a helyi lakosság ellenállásán, sőt, mondhatni, a romák iránti ellenszenves viselkedésén, részint pedig magának a már letelepített cigányok egy részének régi, vándorló életmódjukhoz való visszatérése miatt. Ez utóbbira példa alcsúti roma telepének felbomlása, melyben jelentős szerepe volt magának a letelepítettek vajdájának, Lakatos Gyurinak, aki állandóan lázított a főherceg intézkedései ellen. Végül a főherceg kénytelen volt elküldeni őt, nehogy – az ő szavait használva – „megbolondítsa” a roma közösséget. A hozzájuk írt cigány nyelvű levele jól példázza a főherceg határtalan jóindulatát, segítőkészségét a cigányok felemelése érdekében: „Én azt szeretném, ha ti rendes, jóra való cigányok lennétek és szerencsés, gondtalan életet élhetnétek, tanulhatnátok. Ebben segítsen titeket a Jóisten, hogy legyen jó életek, szerencsétek, gazdagságotok. Higgyetek nekem és a papnak, aki velem együtt őszintén csak a javatokat akarja. Én igazán tudom, hogy szerettek engem és ti is tudjátok, hogy úgy szeretem én is a gyerekeiteket, mintha a saját gyerekeim lennének. Ne higgyetek azoknak, akik csak bolondítgatnak, szédítenek titeket, de sohasem segítenek rajtatok igazán, mint mi. Én azt akarom, hogy a gyerekeitek iskolába járjanak, és ha ott sokat tanulnak, legyenek okosak, hogy ne kelljen nekik nincstelenségben, félelemben élni. Én eddig is gyakran meglátogattalak benneteket, és valahányszor baj volt, mindig jobban segítettem nektek, mint a vajdátok, aki egész télen még felétek sem nézett.”

Úgy látszik, a levélnek lett foganatja, mivel a főherceg alcsúti cigányai a következő három évben a letelepült életet választották. A főherceg szerint a helyi lakosság azonban nem tűrte meg őket, és kénytelen voltak elvándorolni. József főherceg lovat és kocsit biztosított számukra, és megegyezett velük, hogy addig maradhatnak nála, amíg dolgoznak, munkát vállalnak. „Ha nálam maradhattak volna és már elég jó sikerrel vezetett iskolában legalább talán a gyermekek szelídültek volna meg.”

Ezek a kudarcok azonban nem térítették el attól a határozott szándékától, hogy továbbra is, szinte egészen haláláig, a cigányság felemelésén munkálkodjon, integrálja őket a korabeli magyarországi társadalomba, kulturális értékeiket széles körben meg-, illetve elismertesse. Bízott abban is, hogy az állam szintén magáévá teszi az általa kezdeményezett letelepítési programot, többször is megkeresve ebben az ügyben a belügyminisztériumot és a vármegyei hatóságokat. Remélte, hogy ha az állam elkezd „a telepítési ügyet, jobban fog sikerülni, mint az ily magánvállalat” (mármint az övé). Mint ismeretes, reményeiben csalatkoznia kellett, humánus tevékenysége nem talált követőkre.

Mégis, a cigányok javára kifejtett több évtizedes elméleti és gyakorlati munkássága nem volt hiábavaló. Nyomatékosan felhívta kora közvéleményének figyelmét a cigányság sanyarú helyzetére, elmaradottságára, társadalmi kivettségére. Embersége, jóindulatú segítőkészsége, anyagi áldozatai szolgáljanak ma is jó példaként mindazok számára, akik a cigányság szociális és szellemi felemelésén kívánnak munkálkodni.

Erdős Kamill cigánymúzeum-tervezete

A nevezetes iratot – memorandumnak is nevezhetnénk –, amit dr. Balassa Iván őrzött meg. Nagy értéket mentett meg a professzor: Erdős Kamillnak ezt a beadványát ugyanis egyetlen minisztérium vagy más hivatali iratok között ma már nem lehet felkutatni. Elsüllyedt, ahogy az első pillanatoktól fogva süllyesztőbe akarták tenni, hiszen akkor (1960-ban) a hivatalos pártpolitika nem akarta elismerni a cigányság nemzeti-etnikai kisebbségi mivoltát, sőt, valójában etnikai jellegzetességeit is tagadni akarta. Márpedig egy múzeum a cigányság etnikai értékeinek felkutatásával erre látványos cáfolat lett volna. Amikor ő ezt a tervezetet benyújtotta, a legkülönbélebb kifogásokkal éltek. Így például a hivatali mamelukok azzal „érveltek”, hogy egyidőben kellene megvalósítani valamennyi hazai kisebbségnek a múzeumot stb., stb.

Azt a tanácsot kapta akkor Erdős Kamill, hogy beadványát „cigány gyűjtemény” néven illesse, úgy is mondhatnánk, álcázza.

Minderről részletesen és hitelesen beszámol dr. Balassa Iván professzor.

A közölt tervezetből világosan kirajzolódik egy komplex múzeum jól átgondolt, módszeres gyűjtésen alapuló, elvileg is meghatározott koncepciója.

Kárpáthy Gyula

Előterjesztés cigány múzeum felállítása tárgyában

I. Indokok. A kutatás fontosságának tudományos és politikai alátámasztása:

a/ A cigányok, igen nagy hagyományőrző képességükkel – saját hagyományaikon kívül – őrzik még azokat a hagyományokat is, melyek a magyarok között még kiveszőben vannak, illetve kipusztultak. Ezenkívül a cigányok – Indiából Európába történő vándorlásuk során – felszedték az útbaeső népek szellemi és anyagi kultúrájának egy részét, tehát: nemzetközi jelentőségű. Az összehasonlító néprajztudományban szinte elengedhetetlen a cigányanyag ismerete.

b/ Jelenleg nemcsak Magyarországon, a Szovjetunióban, a szocialista országokban okoz problémát a cigányok társadalmi beilleszkedése, hanem egész sor kapitalista országban is, pl. Franciaországban, Svédországban, a Német Szövetségi Köztársaságban stb.

De ha ismerjük a különböző fajta cigányok ősi foglalkozását – tehát ha felkutatjuk azokat a tárgyakat, melyet pl. kovácscigányok stb. készítettek, akkor már megkönnyítjük a választást erre a kérdésre: milyen munkák felelnének meg leginkább a különböző fajta cigányoknak? Legalább is a kezdeti időszakban. Mert hiba volna, ha pl. teknővájó cigányokat nem erdőgazdaságokban és kovácscigányokat nem vasipari munkahelyeken foglalkoztatnánk.

Ami a sajnos még igen sok helyen tapasztalható „faji előítélet” kérdését illeti: egy cigánygyűjtemény megtekintése hathatósan járulhatna hozzá ennek

fokozatos – de mielőbbi - megszűnéséhez. Mert a gyönyörű, dúsan díszített művészi tárgyak (pl. vasfogasok, kocsik, sírkerítések, a híres cigányfűrók, csengők, pipaszurkálók stb.), ezenkívül a csodaszép népköltészeti alkotások (balladák, dalok, mesék) – melyekbe belelapozni és itt e helyen olvasni is lehetne – más színben tüntetnék fel a cigányokat, azokat a cigányokat, akikről oly sok elítélő szó esik, sokszor igen-igen méltánytalanul.

(A magyar emberek többet tudnak olvasmányaikból pl. a négerekről vagy az indiánokról, mint a cigányokról, pedig ezek köztünk élnek. És ebben van a cigányság tragédiája. Mert eredetük, származásuk, történelmük a környező lakosság előtt ismeretlen, tehát az egyszerű magyar szemével nézve – gyanús.) A Cigánymúzeum megtekintése után talán nem fog az apa így fordulni a fiát tanító pedagógushoz: „az én gyerekemet pedig ne ültesse cigány mellé”.

Ami magukat a cigányokat illeti: régi, megrögzött szokásaik, babonáik ellen sem tudunk megfelelő módon harcolni, ha nem ismerjük sajátos életfelfogásukat – és nem utolsó sorban azokat a tárgyakat, amuletteket (pl. „szemverés elleni”, „terhességi”, „betegség gyógyító” stb.), melyekhez a babonás képzetek rögzülnek. És ez egyben higiéniai, egészségügyi kérdés is.

II. A múzeumi gyűjtés jelentősége – emlékezés a holocaustra. A cigányság egyre fokozódó asszimilációja következtében, anyagi és szellemi kultúrája veszendőbe megy. A rézművesek, kovácsok, bádogosok, teknővájók, fésűkészítők, meszelőcsinálók stb. nem tudják felvenni a versenyt a fejlettebb iparral, kereskedelemmel. Ez világjelenség. Nálunk, mint a múltban viszonylag elmaradottabb országban, ez a pusztulás nem volt olyan rohamos. Éppen ezért a külföld még jelenleg is – ugyanúgy, mint a századforduló táján – Magyarországot „a cigánytudományok klasszikus földjének” ismeri. (Természetesen ehhez hozzájárult a nagy cigánykutató triumvirátus: Wlislöck Henrik, Herrmann Antal és József főherceg tudományos munkássága is.)

Napjainkban is tapasztalhatjuk, hogy külföldi kutatók magyarországi kollégáikhoz fordulnak vitatott, illetve megoldatlan problémáikkal. Sőt, nemcsak a tudósok, hanem hivatalos hatóságok is minket keresnek meg, mint ahogy pl. Pierre Join-Lamber francia államtanácsos úr – a franciaországi „cigányügy” rendezése kapcsán – a mi véleményünkre volt kíváncsi, ugyanúgy, mint Carl-Harman Tillhagen, svéd állami megbízott és a német Georg Althaus.

Biztos vagyok abban, hogy nemzetközi viszonylatban is nagy érdeklődés nyilvánulna meg e gyűjtemény iránt, hiszen első lenne a világon.

És végre méltóképpen megemlékezhetnénk cigánymártúrjainkról is (a hitleristák kb. többszáz ezer cigányt pusztítottak el a különböző koncentrációs táborokban), akikről sajnos – és mondjuk meg: szégyen – vajmi keveset tud a közvélemény.

III. A beszerzések tervszerű megindítása. A gyűjteménynek időlegesen helyet ad Dankó Imre múzeumvezető, a gyulai Erkel Ferenc múzeumban – az első 1-2-3 évben, míg az anyag, a tárgyak gyűjtése, ezek feldolgozása folyik.

A Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségének támogatására is számíthatok, melynek munkatársai – ha igaz is, hogy nem ebben az ügyben, de – már eddig is kimutatták messzemenő jóindulatukat és lelkesedésüket minden jó ügy

iránt, mely egyenlő a magyarok és a cigányok közötti jóviszony mielőbbi kialakításával. (A fent említett Kulturális Szövetség egy korábbi, csakhamar megszűnt szervezet, nem azonos az 1985/86-ban létrejött MCKSZ-szel. A szerk.)

Meginduláshoz szükség van 5000 forintra, tárgyvásárlásra, és 5000 forintra a begyűjtő utak, szállítás fedezetére, az 1961-es évre, a gyulai múzeum költségvetésében.

Sorrendi fontosságban említem a cigánykovácsok készítette tárgy beszerzését, a hozzá való műhelyfelszereléssel, a „kárpati”-cigányoktól, az oláh-cigányok „khelderas”, „bodoca”, és „fodozovo” törzseitől, illetve fajtáitól. (A különböző fajta cigányok készítette tárgyak formában és díszítésben eltérnek egymástól.)

A nagyobb kovácmunkák, pl. az úgynevezett „dorozsmai kocsi” (vasalkatrészei, melyet cigánykovácsok csináltak, dúsan díszített), sírkerítés, vasfogas – ezenkívül a későbbiek folyamán, pl. egy-két sátor, teljes női ruházat stb. beszerzéséhez természetesen további támogatás szükséges, gondolok itt például a Cigányszövetség áldozatkészségére is.

Sajnos én, súlyos és állandó betegségem, ezenkívül rokkantsági járadékom miatt semminemű állást, illetve hivatalt nem vállalhatok el, de – társadalmi munkában – szívesen elvégzem és megszerzem a cigányanyag felkutatását, katalógizálását, rendszerezését, mellyel megvetnénk az alapját önálló Cigány Múzeumnak.

Erdős Kamill
cigánykutató

A dokumentumot első ízben közölte Kárpáthy Gyula az általa szerkesztett könyvben (Apostolok módján, SMdigital Kiadó, Budapest, 1999.)

Bencsik János

A gyulai Erkel Ferenc Múzeum cigány archívuma

A közelmúlt történései között egy olyan tudománytörténeti esemény zajlott, amely mindannyiunkat érinthetett. Részvételeinkkel egy új tudományos diszciplína született: ez pedig a ciganológia volt. A múlt évszázad, pontosabban annak utolsó évtizedei voltak azok a korszakhatárok, amikor a ciganológia képes volt arra, hogy a humán tudományok tömbjéről leváljon és önálló diszciplínává szerveződjön. Komoly erőfeszítések árán történt, és e folyamat napjainkig tartott. E folyamat jellemzője, hogy a gyűjtő munka az elszórt, magános vállalkozásból mindegyre gyarapodó tudományos munkává terebélyesedett. Egymás után jöttek s jönnek létre a kisebb-nagyobb tudományos műhelyek. Komoly kínlódást megérve e folyamat napjainkban is szervezés fázisában van.

A múlt század közepén a történelmi kutatás területén az anyagelvűség bővületében átfestették a folyamat egészét. Túl közel esett a világegéshez, a nagy katasztrófához, amikor is kiteljesedett a mindenfajta emberi gonoszság (a fasiszmus, a kommunizmus), feltalálta a poklot az ember számára, ide sorolandók a koncentrációs táborok, gulagok... etc. Nos, azok, akiket érintett a katasztrófa, a zsidóság és a cigányság, velünk együtt, egy hazában éltek. Mindkét népcsoport, vallási csoport és nyelvi közösség megsemmisítésére tett kísérlet értett a társadalomnak, értett az egyes embernek is. Ez ártalom a közgondolkodást fertőzte meg, és teremtett olyan gondolkodásmódot, mely hatásában máig is kitapinthatóan jelen van társadalmunkban. Úgy tűnik, hogy roppant nehezen mozdul ki e szellemiség (!) a nulla-pontról.

A szellemiség visszahatása olyan eredményt szült, hogy e témákkal foglalkozni is eredendő bűn lett volna. Éppen ezért a honismereti mozgalom eredményeképpen sorra született településmonográfiákban nem merték a zsidóságot szemrevételezni valamilyen szempontból. Rendre kimaradt a zsidó tematika. Ehhez hasonlóan szokatlan és elmarasztaló véleményt kiváltó tettként fogadták a cigányságról való írást az egyes monográfiákban.

Tehát a tudományos élet mintegy álságos magatartása miatt mindkét területet tabuvá avatta.

Ilyen módon vizsgálódásunk kiterjedhetett lassan a zsidóságra, és ezzel együtt, de amazzal nem párhuzamosan a cigány közösségekre is. E két vallási és etnikai közösség ilyen együtt szemlélése, a téma közös tárgyalása semmiképpen nem indokolt. Annyit azonban megjegyezhetünk, hogy a zsidóságot a vallási elkülönülés, annak következtében életmód- és szokásbeli másságuk tette részben kirekesztetté. Szemben a cigánysággal, ahol is a cigányok a 19. század eleje óta tapasztalható elmaradottságuk, sajátos életmódjuk és nyelvhasználatuk miatt lettek a társadalom peremére szorult kisközösségekké. Mind mélyebbre süllyedő, magatartásukban, műveltségben tragikusan elkülönülő csoporttá. Mindeközben a cigánysággal néhány vagy több gesztus értékű lépés történt. Ilyen első gesztusként értékelhetjük, hogy az 1945-ös földreform során településenként elütő mértékben részesítették a cigány családokat termőföldjuttatásban. Eltelvén néhány évtized, a cigánytelepek felszámolására tettek alig sikeres kísérletet. Az új vagy jó állapotú lakásokat gyorsan lelakták, tönkretették. A köröttük lévő kerteket felverte a gaz, műveletlenül hagyták.

Kezdjük e témakörben a Gyulai Múzeumban végzett munkával. Úgy tűnik, hogy a cigányokkal való törődés Gyulán Erdős Kamillal kezdődött, indult. E munkában komoly segítséget kapott Erdős Kamill az Erkel Ferenc Múzeum akkori igazgatójától, Dr. Dankó Imrétől. Ebbe beleérthető a szakmai tanácsoktól, módszertani eligazításokon át az a tény is, hogy az egyik alapvető tanulmányát „A gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai” sorozatban kiadta. Majd a jeles ciganológus halálát követően Dankó Imre írta meg első életrajzát, és ugyancsak ő méltatta Erdős Kamill e téren végzett tudományos munkásságát.

Meg kell említenünk azt is, hogy a hazai kutatás a roma szóval felcserélte a cigány szavunkat. Ebből alkotta aztán a tudományágnak az elnevezését, vagyis ettől kezdve divatosá lett Romológia Kutató Intézetet szerveznia tudomány pedig, mely a múltjukat, életmódjukat kutatni hivatott, romológiaként emlegetik.

Talán nem érdektelen az sem, hogy még ma is akadnak olyanok, akik a cigány személyeket minden előzetes megszólítás nélkül tegezik, ha fiatal az illető, ha jóval öregebb is az.

Visszatérve Erdős Kamillhoz elmondhatjuk, hogy a szellemi (elmondás útján gyűjtött, vagyis szóbeli hagyományt jegyezte le) – orális – gyűjtést végezte.

Erdős Kamill összegyűjtötte a környezetében, gyűjtőútjai során azokat a kisméretű tárgyakat, melyeket féltett az elkallódástól. Természetesen papírból előállítható írott vagy rajzolt dokumentumokat. Széles körű érdeklődésére jellemző volt, hogy a sajtófigyelő szolgálatot is figyelembe vette. Így jelentős anyagot archivált, halála után az özvegye a hagyatékot gondosan csomagolta és őrizte kisméretű lakásukban.

A magam munkájáról, e téren végzett tevékenységemről el kell mondanom, hogy Gyulára 1976-ban kerültem. Tájékoztattam a múzeumban eddig folyt munkáról. Munkatársaim elbeszéléséből megismertem több személyt, s ezek között Erdős Kamill tudományos tevékenységét.

Felhívták figyelmemet özvegyére, aki egy új, emeletes panelház emeletén őrizte férje hagyatékát.

Első lépésként az Erkel Ferenc Múzeumban 1977-ben Erdős Kamill halálának (1962) 15. évfordulója tiszteletére szerepeltettünk részint Erdős Kamill ciganológiai munkásságát bemutató, részint pedig a Békés megyei Cigányság életét, a velük való társadalmi törődést reprezentáló ciganológiai anyagot. Megjegyezzük, hogy ehhez nem volt semmi agyag a múzeum gyűjteményében. Ezért hát felkerestem Erdős Kamillnét, s kértem, adja kölcsön a hagyatékot. Az ekkor bemutatott ciganológiai anyagot vándorkiállításaként is bemutattuk a megye azon településein, ahol a cigány lakosság lélekszáma jelentősebb, így Dobozon, Sarkadon, Vésztőn stb... 1978-ban bizonyos szempont szerint átrendeztük és újra bemutattuk e kiállítást a Békéscsabai Megyei Művelődési és Módszertani Központban. Ekkor szerveztek egy országos Cigány Közművelődési Konferenciát (1978. július 3–6.). Már ekkor láthattuk s tapasztalhattuk, hogy e kérdéskörnek (a ciganológiai kutatásnak) aligha van múzeumi gazdája a megyében. Ezért is, no meg azért is, mert a cigányságra orientált közművelődési munkának múzeumi vonatkozása is van, illetve lehet, ennek nyomán elhatároztuk, hogy gyulai Erkel Ferenc Múzeumban létrehozzuk a cigány gyűjteményt, létrehívunk egy CIGÁNY ARCHÍVUMOT. Az említett konferenciához kapcsolódó múzeumi kiállítás túl annak közművelődési céljain, mintegy tanulságul szolgált a frissen meghirdetett törekvéseinknek. Annak szakmai megvalósíthatóságára tekintettel a gyűjtőmunka szervezésébe kezdtünk. Noha a kezdeti eredmények szerények voltak, maguk a cigányok is felfigyeltek munkánkra.

Vitathatatlanul szerencsés véletlenek összecsapása közepette indítottuk el a munkát. Az éppen nehézségekkel (pénzügyi) küszködő megyei múzeumi szervezetre aligha számítottunk. A megyei Cigányügyi Koordinációs Bizottság és annak vezetője, Hevesi József készséges segítőnek bizonyult. Nos, erre támaszkodva fogtunk a szervezőmunkához. Az együttműködés első lépése az volt, hogy Erdős Kamill *A Békés megyei cigányok és cigánydialektusok Magyarországon* (Gyula, 1979) című tanulmányát megjelentettük. A téma iránti fokozott érdeklődést jól mutatja, hogy ez már Erdős Kamill művének harmadik kiadása, s mindig elfogyott a kérdéses kiadásnak minden példánya.

Az elméleti körülhatárolása a ciganológia számára is felvetette azt a szükségletet, hogyan lehet az anyagi világot a szóbeli anyagból összeállt gyűjteményhez rendelni. A ciganológusok is a megfigyelésekkel kezdték. Majd a szegényes tárgyi valóság szerveződött múzeumi együttessé. Nehéz feladat a cigány mindennapokat tárgyakkal illusztrálni. Nem mindig találunk jellegzetesen cigány tárgyakat, ezek legtöbbször a nem cigány környezetük által levetett vagy eldobott eszközök, tárgyak stb...

Ott kezdték a gyűjtőmunkát, ahol kevesebb erőkifejtéssel juthattak az eszközök, tárgyak birtokába. Ennek szükségét vagy megfelelő voltát már a pusztá látvány alapján eldöntheti a gyűjtő.

1./ Mindenekelőtt az építészetre gondolok. A szegényes cigánytelepek alkalmasságuk voltak a szakmai megfigyelésre, hamar kideríthető az épületek (a putrik) építőanyaga, az építmény szerkezete, térbeosztása. Ezek a megfigyelések azonban nem hoztak sok eredményt számunkra. Az egy-két elhatárolt tér (szoba) berendezése szegényes és gyakran túlszűfolt. Noha újabban megjelentek a tágasabb lakások, ahol is mind a bútorzat, mind a falak díszítettsége választékosabb. Azonban ezekben az esetekben is számolnunk kell a környezet által olcsón eladott, illetve munkadíj fejében ajándékozott, a környezet által levetett és többé-kevésbé elhasznált, viseltes darabok. Az otthonok díszítettsége túlzó, mondhatni zsűfolt, s roppant esetleges. Semmi szakmaiság nem fedezhető fel abban. Tárgykultúrájukra rányomta bélyegét, s ma is jellemző arra a műtárgyak túlzott vásárlása, gyűjtése.

Nos, ezeket a tárgyakat be lehetett volna gyűjtenünk, csupán a gyűjtemény célszerű elhelyezésének térbeli korlátjai szabtak határt, vagyis nem állt kellő raktár rendelkezésre, amikor a Cigány Archívumot gyarapítani szándékoztunk.

2./ A népviselet is ehhez hasonló tárgyi együttessel rendelkezik. Azonnal megragadja a gyűjtő figyelmét. A kellően díszített darabok cigányossá tehetik a viseletet. Ennek alapján jól tanulmányozhatjuk a cigányok viseletét az alkalomhoz illesztett jellegzetes együtteseket. Ezek könnyebben gyűjthetők és jól s könnyen tárolhatók.

Az Erkel Ferenc Múzeumban mindenekelőtt egy kutatócsoportot hoztunk létre, alakítottunk ki. Kerestem és kutattam azokat a szakembereket, avagy amatőr érdeklődőket, akik szívesen bekapcsolódnak a munkába. Részt vesznek a kutatásokban. Így egy széles körű levelezéssel 10-15 fős csoport verbuválását végeztük el. Eleve adott volt egy, a megyét jól ismerő, az egyes cigány közösségeket kezelhetőség szempontjából ismerő, sőt a települést irányító hatóság és a cigányok közötti viszonyra jellemzőket feltáró munkatárs, ez Hevesi József a megyei Koordinációs Bizottság titkára ki a terepen való jártasságát, helyismeretét e tárgykörben nem nélkülözhattuk. Vele időről időre egyeztetve, mindig sikerül egy gördülékeny munka alkalmat szervezni. Segítségével szerveztük a településeken a terepmunkát.

A ciganológiai szervező- és gyűjtőmunkát 1977-ben indítottuk el, és pedig a hazai román nemzetiségi ifjúsági táborral párhuzamosan folytattuk. Hiszen az egyik cél érdekében kiválasztott települést (román etnikum), a másik cél eléréséhez (cigányok) felhasználhattuk. Ez az elsődleges, ún. ismerkedésszámba menő terepmunka volt (Magyarcsanád). Az első ilyen terepmunka Doboz községben történt. E faluban egy félcigány kutatóra – érdeklődő agilis személyre

– akadtunk, illetve ő ajánlkozott e munkára. Karsai Ervin jelentős ciganológiai feltáró munkát végzett, munkásságához tapad az első magyar–cigány szótár szerkesztése. A munkát előre megszerveztük, e munkába bevontuk a község vezetőit. Ott éppen az általános iskolás, 8 osztályt végzett cigány gyermekek ballagási családi ünnepségeiket tanulmányozhattuk. Esetenként számíthattunk a helyi pedagógusok, illetve népművelők segítségére.

Lassan híre ment a ciganológiai munkánknak, e hírverésre Hevesi kolléga ügyelt. Mindazonáltal a kellő finanszírozásról is ő gondoskodott. Eközben egyre jobban kiterjesztettük a gyűjtők körét. Minden érdeklődőt megszólítottunk. Volt a csoportunkban tanító, muzeológus, újságíró, állatorvos stb... Azt mondhatjuk, hogy lelkes támogatókra leltünk más megyékben is, vagyis Budapesttől Szabolcsig, Szolnok megyétől Somogyig, sőt Tolnától Hevesig volt támogatónk. Így kerültünk szakmai kapcsolatba a kiváló ciganológussal, Dr. Gémes Balázssal, aki a munkaközösségünk megszűnte után (1986) egy évtized múlva indított Tolna megyei munkának a gyulai archívumot tekintette kiindulópontnak.

Az első gyűjtéseket a Békés megyei teknővájó cigányok között végeztük. E családok Békéscsabában a város peremén, részben pedig a közelebbi tanyákon (pl. Mezőmgyer) éltek és dolgoztak. E csoport zöme a Serbán familiához tartozott. Az általuk nyújtott segítség arra kötelez, hogy három évtized múltán is nevük említésével ismerjem el munkájukat és segítségüket. Mindenekelőtt ifjabb Serbán Lőrincet kell említenem, aki 1942-ben Tiszadorogmán született, apja idős Serbán Lőrinc a Tisza árterületén lévő nyárfaerdőben dolgozott, onnan kisebb kitérővel jutottak Békéscsabára. A fiúk az apa foglalkozását üzték, a lányok pedig ugyancsak teknővájókhoz mentek feleségül. Így az egyik sógor, Nyerluc Lőrinc sógor kiváló adatközlőm volt. Környezetében számos fényképet készítettem e nagy szakismeretet anyagismeretet és fizikai erőt követelő munkáról. Megvásároltuk az apróbb tárgyakat, eszközeiket az CA. számára. Megállapodtam velük abban is, hogy teknővájás munka fázisaival összhangban négy részletben tagolt ún. fázisteknőket készítenek, és azokat megvásároljuk a CA. számára.

Így az első része a CA.-nak a teknővájó román cigányoktól került a gyűjteménybe. Mintegy kínálta magát egy újabb cigány kiállításához e tárgyi együttes. Meg is szerveztük a kiállítást. Egyebek mellett egy könnyű cigány szekeret is bemutattunk. Többször kiterjesztettük a gyűjtőmunkát a zenész cigányok (muzsikus cigányok) körére is, e körből ennek ellenére kevés tárgy gyűlt be.

A körükben végzett munkához sok segítséget nyújtottak a gyulai román értelmiség tagjai. Többször elkísértek a körükben végzendő munka közben. Felhívták a figyelmünket távolabbi családokra, így pl. az egyeki Serbánokra, akik részint teknővájók, részint pedig a nők gyékény- és vesszőkötő munkát végeztek. S ilyen műtárgyakkal jártak s talán ma is járják városaink piacait. A kiterjedt rokonság egyik tagja Tiszacsegére telepedett be, ahol a város főutcáján (!) építettek egy kétszintes családi házat.

A fentebb írt kiállításunkról készült tévéfilmet látták a kanadai muzeológusok, akik szintén érdeklődtek a hazai cigányság életmódja iránt. Ők az itt szerzett tapasztalatok alapján vásároltak a békéscsabai teknővájóktól munkadara-bokat, eszközöket.

Az oláh cigányokat Kétegházán, Végegyházán, Sarkadon tanulmányoztuk. Körükben jobbra szóbeli hagyományokat gyűjtöttünk, amulettek is kerültek elő némely családnál. Általában a cigányok készségesnek mutatkoztak. Különösen fontos volt a szokásanyag gyűjtése közben segítségük. Szeghalmon pl. egy földkunyhóban (!) lakó cigány özvegyasszony életét, környezetét, szokásait írhattuk le. A földkunyhót, amely félig a földbe süllyesztett falaival a hagyományos ún. bogárhátú házhoz hasonlítható. A nádtető alulról betapasztott volt, csupán a szelemgerendát hagyták tapasztatlanul, hogy a belső tér könnyebben szellőzhessen. A lakás egyetlen szobából állott, s egyik sarkában zárt pléltűzhely.

A felsorolásból kitűnhetett, hogy a gyűjteménybe leírások, szóbeli anyag került. Szinte mindenki igyekezett egy-egy közösen végzett gyűjtés után az általa tapasztaltakat leírva elküldeni az Archívum számára. Sok fotó is készült ezeken a gyűjtőutakon.

Szuhay Péter

A Néprajzi Múzeum roma gyűjteménye¹

Szükség van-e Roma Gyűjteményre, illetve Múzeumra? Ha abból a megfontolásból indulunk ki, hogy Magyarországon a múzeumi hálózatnak elég cizellált és differenciált rendszere alakult ki, és az országos gyűjtési és hatáskörű történeti, néprajzi, képzőművészeti közgyűjteményektől kezdve az egyes szakterületekhez tartozó gyűjteményeken és megyei fenntartású, többfunkciós múzeumokon keresztül egészen a helyi vagy foglalkozási csoportok anyagaival bezárólag szinte az egész társadalom gazdasági, politikai, kulturális tevékenysége, a különböző társadalmi és foglalkozási csoportok életmódja reprezentálható, azt a választ adhatjuk, hogy valójában nincs szükség Roma Múzeumra, hiszen a különböző múzeumok gyűjteményei evidens módon kéne hogy foglalkozzanak a különböző szakterületeken azokkal az emberekkel, illetve azok kultúrájával, akiket cigánynak vagy romának mondanak, vagy akik magukat cigánynak vagy romának mondják, s azokkal az intézményes kulturális formákkal, melyeket történetesen roma emberek hoztak létre, és egy közös megállapodás alapján valamilyen szinten romának vagy románsnak tartanak. Ebből következően a képzőművészeti gyűjteményeknek ugyanúgy őrizniük kell a roma képzőművészeti alkotásokat – a Nemzeti Galériának a roma magas művészet művészi objektivációit, a Naiv Művészetek Múzeumának az autodidakta és naiv művészetről szóló válogatást –, feltételezve, hogy ezen művészeti alkotások formális logikai közössége az alkotások vagy az alkotók roma azonossága. Úgyisintén

¹ A Kalyi Jag szakiskola születésnapi rendezvényén tartott előadás írásos változata

a néprajzi gyűjteményeknek – melyek egyaránt dokumentálják a népi kultúrát mint osztályjellegű kultúrát és a népi kultúrák különböző etnikus megjelöléssel illelhető osztálykultúrából következő változatát. Ilyenformán egy néprajzi gyűjteménynek evidens módon kell tartalmaznia olyan mesterségek dokumentációját, amelyeket jobbra a 18. század vége óta cigány vagy roma kézművesek gyakoroltak, illetve készítettek. Szintén megnyugtató volna a helyzet, hogyha a különböző magyarországi gyűjtemények és múzeumok állandó és időszakos kiállításain a magyarországi cigányok kulturális teljesítménye, a cigányok helye a magyarországi nemzeti kisebbségek rendszerében, a cigányok mint legnagyobb hazai kisebbség és a többség viszonyának, netán konfliktusainak vagy éppen a különböző cigány etnikai csoportok körében zajló kulturális integrációnak, a bontakozó cigány/roma nemzeti kultúra megkreálásának folyamata valamilyen szinten a magyarországi közgyűjteményekben tanulmányozható volna. Tekintve, hogy ezen előfeltevések a legkritikább esetben teljesülnek, s látható módon a magyarországi cigányok körében nemcsak hogy az ezzel szembeni elégedetlenség jelenik meg, hanem pontosan megfogalmazódik annak a vágya és szükséglete, hogy azok az emberek, akiket Magyarországon cigánynak neveznek, vagy akik magukat cigánynak, romának tartják, azok számára az etnikus kultúra és identitás önreprezentációjának kifejezésére alkalmas tér és intézmény álljon rendelkezésükre. Ebben a megfontolásban, egy az etnikus, illetve a bontakozó nemzeti kultúrát reprezentáló intézmény a társadalmi egyenlőséget, a roma kultúra a társadalom más etnikai csoportjaival egyenrangú kultúrájának elismertetését, a romák történeti tudatának kiteljesítését és identitásuk erősítését érheti el. E kulturális intézmény tehát alapvetően betagozódva egy több évszázados intézményrendszer struktúrájába: az önkifejezés és a társadalmi egyenrangúság terepét jelentené. A cigányok, romák kultúrájával foglalkozó etnográfus, antropológus és szociológus azzal egészítheti ki ezt az érvelést, hogy egy ilyen múzeumnak ezen túlmenően az is funkciója lehet, hogy feltárja, hogy a mindenkori többség és annak hatalmi, politikai, tudományos és művészeti szervezetei és intézményei hogyan gondolkodnak a romákról, hogyan ábrázolják, esetleg törvényeikkel és rendelkezéseikkel hogyan befolyásolják a romák életét, illetve a mindenkori többség széles tömegeinek tudatát. Ebben az értelemben tehát ez a lehetséges múzeum a többségről is, a többség mindenkori gondolkodásáról is szól, mely akarva-akaratlanul befolyásolta a cigány etnikai csoportok etnikus folyamatait, a munkamegosztásban betöltött szerepüket, a társadalomhoz fűződő viszonyrendszerüket. Az egyik megfogalmazás alapvetően az önreprezentációt tartja szem előtt, célközönségként alapvetően a romákat jelöli meg, a másik megközelítés ezt kiegészíti, és éppen hogy a társadalmi viszonyrendszerbe ágyazottan kívánja vizsgálni mind a kulturális érintkezéseket, mind az etnikus folyamatokat, mindezt úgy, hogy célközönségként egyszerre jelöli meg a romákat és a többséghez tartozókat. Ez utóbbi megközelítés kiegészíthető azzal is, hogy a múzeumban a kultúra interpretációjában a lehetséges társadalmi konfliktusok mintegy oldó-hárító eszközét látja, s úgy véli, hogy a társadalmi előítéletek kezelhetők egy közöttünk élő „egzotikus nép” megismertetésével. Ezen megfontolások késztettek minket arra, hogy értelmét lássuk egy többfunkciós, a romákkal foglalkozó gyűjtemény, múzeum létrehozásának.

A Roma Gyűjtemény, illetve Múzeum koncepciója. A Roma Gyűjtemény, illetve Múzeum valójában a múzeum a múzeumban strukturális elvet fogalmazza meg, amennyiben azt mondja, hogy mint leendő múzeumnak tartalmaznia kell a tárgyi gyűjteményeken túlmenően olyan gyűjteményeket, amelyek a klasszikus néprajzi vagy más múzeumi rendszerben segédgyűjteményeknek számítanak, melyek ugyanakkor önálló intézményi egységként is felfoghatók. E koncepció másfelől olyan múzeumi tevékenységeket von egybe, melyek a hazai munkamegosztásban akár különböző múzeumokhoz, illetve intézményekhez is tartozhatnak. A feltáró munka összegzését követően ki kell dolgozni azt a gyűjtési koncepciót, mely lefedi a magyarországi cigányság társadalom- és kultúrtörténetének különböző etnikai és rétegződésbeli típusait, valamint a jelenkori társadalom változatosságának, megosztottságának lenyomatait. Ebben a koncepcióban feltehetően nemcsak az ipari társadalmat megelőző kézművestechnikák segítségével létrejött tárgyakat kell gyűjtenünk, hanem az ipari civilizáció tömegtermelésének, a tömegkultúrának származékait is. Vagyis ahhoz, hogy az életmódtörténet jelenkorig követhető mechanizmusait, kényszereit és önálló döntéseit pontosan dokumentálhassuk, nem engedhetjük meg a finnyásság luxusát. Természetesen a kultúraelmélet ingoványos terepén találjuk magunkat, hiszen a cigányság kultúrájának vannak etnikus és vannak osztályjellegűként – pl. a szegénység kultúrájaként – értelmezhető aspektusai. Mindenféle tárgygyűjtés – különösen a jelenkori állapotok rögzítését szolgáló törekvések – elengedhetetlen kísérő jelensége a kulturális és természeti környezet, valamint az emberi cselekvések, a tárgyhasználat pontos fotó- és filmszerű dokumentálása. A tudatos tárgygyűjtést mintegy meg kell előznie egy nagyobb mintavétel alapján való dokumentálás, majd az ebből való szűkebb mintavétel és elemzés. Ennek segítségével mondhatjuk meg az egyes vagy kollektívoként bekerült tárgyak valódi társadalmi jelentését, azt, hogy variánssal vagy invariánssal van dolgunk, azt, hogy a tárgyak, illetve együtteseik egyes egyéneket, családokat vagy nagyobb kulturális, foglalkozási, etnikai csoportokat reprezentálnak.

Elsőrendű feladatunk az antropológiai megközelítés szem előtt tartásával annak a folyamatnak vizsgálata, elemzése, tudományos feldolgozása és kiállítási interpretálása, mely a szemünk előtt zajlik, vagyis a cigányság etnikai csoportjai közötti kulturális integráció és a cigány nemzeti kultúra megkonstruálása, mintegy a cigányság mitológiájának, történelemszemléletének és közös kulturális köznyelvének kidolgozásával. Ebből természetesen óhatatlanul az is következik, hogy a cigányság politikai és kulturális mozgalmait ugyanúgy kutatnunk kell, mint a mindennapok „népi kultúráját”. Vegyük közelebről szemügyre a Roma Gyűjtemény, illetve Múzeum ideáját, valamint a folyó munkákat.

I. Tárgyi gyűjtemények

1. Néprajzi Gyűjtemény

Ez a gyűjtemény alapvetően a klasszikus néprajzi gyűjtemények szerkezetét követi. Ebben a gyűjteményben többek között a hagyományos cigány mesterségek tárgykörébe tartozó tárgyegetéseket gyűjt-

jük, munkaeszközöket és a tevékenység nyomán létrejött áruforgalomba kerülő végtermékeket, itt a fémművességtől a teknővájókon keresztül számtalan mesterséget regisztrálunk. Így ezen tárgycsoportok egyszerre lefedik a Néprajzi Múzeum önálló gyűjteményi egységeiként számontartott mesterség, táplálkozás, ko-

sár, állattartás, földművelés-gyűjtemények darabjainak egy részét. Ugyancsak ebbe a gyűjteménybe soroljuk a mindennapi, saját használatra készült darabokat, melyek akár a művészkedés, akár a barkácsolás kategóriájába tartoznak. Gyűjtjük a viseleti egységeket is, valamint a szokások és hiedelmek tárgykörébe tartozó tárgyasult kulturális megnyilvánulásokat. (A gyűjtemény jelentősebb darabjai: piliscsabai romák által készített kovácsoltvas bútorok, a nagykanizsai teknővájók munkái, taranyi bádogosszerszámok, győri iszkápás-műhely, kisbajomi kosársorozat, különböző oláh cigány törzsek női és gyermekviselletei.)

2. Kultúrszociológiai Gyűjtemény

Ezt a gyűjteményi egységet az egykori Munkásmozgalmi Múzeum vagy a megyei múzeumok életmódtörténetet dokumentáló törekvéseit reprezentáló gyűjteményeként is felfoghatjuk. Abból a megfontolásból indulunk ki, hogy hosszú időn keresztül, de a mai napig is egyes tudományterületekre jellemző módon a cigányság kultúráját alapvetően nem mint etnikus kultúrát, hanem mint osztály- illetve réteggultúrát, mint szegénységkultúrát írták le. Az természetesen egy további kérdés, hogy ezeket a korábbi megfontolásokat hogyan tudjuk a későbbi etnikai folyamatokra, a nemzeti kultúra megfogalmazására vonatkoztatni, illetve hogyan tudjuk az ezekre gyakorolt hatását igazolni. A gyűjtés és archiválás elsősorban épp azt a célt szolgálja, hogy a tudományos előmunkálatokat követően valóban egy egy kézben sűrűsödő anyag birtokába kerülünk. Ebben a gyűjteménybe azokat a tárgyakat és tárgye gyűjtéseket gyűjtjük, amelyek a cigány háztartások tárgyi környezetébe, tárgyi világába tartoznak, függetlenül attól, hogy ezek a gyáripar, a tömegtermelés által előállított darabok, vagy saját készítésű vagy netán mások használatából átvett tárgyak. A lényeg mindenestre a tárgye gyűjtésekben van és ab-

ban, hogy ezekkel jól reprezentálhassuk a különböző vagyoni, foglalkozási és életforma-csoportok tárgyi világát. (Jelentősebb tárgycsoport a 80-as évekből egy tisztaszoba bútorzata és berendezési kellékei.)

II. Képzőművészeti Gyűjtemény

E gyűjteményi egység kialakítása során tudatosan vállaljuk azokat a párhuzamosságokat, amelyek a különböző képzőművészetet gyűjtő múzeumok és gyűjtemények között jönnek létre. Éppen a képzőművészetben fellelhető reprezentációt a tárgyi anyagra vonatkoztatható interpretációként szeretnénk kézzelfoghatóvá tenni egy koncentrált gyűjtemény kialakításával.

1. Cigány képzőművészek alkotásai

Ebben a gyűjteményi egységben azoknak a roma alkotóknak (a szakmai közéletben sokszor naiv vagy autodidaktának is nevezett művészeknek) alkotásait gyűjtjük, akik képeikben és szobraikban a cigányság történeti múltját, ősi mesterségeit, hiedelemvilágát és életérzését örökítették meg. Ezzel párhuzamosan elkezdtük a roma képzőművészek CD ROM kataszterének összeállítását, melyben a magyarországi közgyűjteményekben, alapítványokban, kulturális egyesületekben és egyéb intézményekben, közhivatalokban fellelhető műalkotások reprodukcióit, adatait és műleírásait rögzítjük. A mintegy 400 db-ból álló gyűjteményben tíznél több alkotással szerepel: Bada Márta, Balázs Lajos, Csányi János, Ferkovics József, Gyügyi Ödön, Kosztics László, Oláh Jolán, Orsós Teréz, Ráczné Kalányos Gyöngyi, Szentandrassy István, Varga László.

2. A magyar képzőművészet „cigány képe”

Ebben a gyűjteményi egységben elsősorban azokat a XIX. században és XX. sz. első felében készült kvalitásos és másodvonalbeli, a népszerű és tömegművészet műfajába sorolható alkotásokat gyűjtjük, melyek egyfelől a társadalomban élő cigányképet

fogalmazzák meg, sokszor zsánerképek és képzőművészeti toposzok, közhelyek formájában, másfelől azonban ezek sok esetben a későbbi képzőművészeti köznyelvet is befolyásolják, akár a cigány alkotók témaválasztását is. Így grafikákat, festményeket, selyem- és gobleinképeket gyűjtünk, melyek egyszerre szolgálhatták a tudományos megismerést és leírást, és egyszerre válhattak a társadalom többsége számára mindennapi lakásdísszé. A közvetlen megvásárolható műalkotásokon kívül archívumot (virtuális gyűjteményt) készítettünk, mely a magyarországi közgyűjteményekben és magántulajdonokban fellelhető nem romák készítette, ám romákról szóló alkotásokat veszi számba. A gyűjtemény közel 50 alkotásból áll.

III. Levéltár- és kéziratár

1. Levéltár

Ebben a gyűjteményben a magyarországi levéltárak cigányokra vonatkozó iratainak, összeírásainak másolatait gyűjtjük és archiváljuk, elsősorban abból a célból, hogy egy helyen lévén az anyag, a kutatók a későbbiekben könnyebben hozzáférhessenek a romákról szóló történeti forrásokhoz. Jelentősebb anyag: a Mária Terézia-féle 1770-es években végrehajtott cigányösszeírás.

2. Dokumentumtár

Ebben az egységben a családi és egyéni irattárok, hagyatékok gyűjtése során bekerült anyagokat archiváljuk és őrizzük. Jelentősebb anyag: László Mária hagyatéka.

3. Kéziratár

Ez a gyűjteményi egység azokat a kéziratokat tartalmazza, amelyek különböző intézmények keretén belül készült különböző kutatások során keletkeztek, ám nem publikálták őket, vagy pedig a munkacsoport felkérésére és megbízásából készültek. Jelentősebb anyag: Berey Katalin telepkutatása.

IV. Kisnyomtatványtár

Ebben az egységben a romákkal kapcsolatos művészeti, tudományos, közéleti és politikai eseményekhez kapcsolódó meghívókat, plakátokat, programfüzeteket, levelezőlapokat gyűjtjük és archiváljuk. E gyűjteményi egységen belül a vicc- és élclapok cigányábrázolásainak vicceit és karikatúráit rendezzük algyűjteménybe.

V. Filmtár

Ez a gyűjteményi egység egyszerre megint leképezi egy létező intézmény, a Filmtudományi Intézet archívumát és a filmkészítő stúdió funkcióját.

1. Filmgyűjtemény

Ebben a gyűjteményi egységben az elsősorban Magyarországon, de másodlagosan bármely országban készült, romákról szóló film- és videóanyagot gyűjtjük és archiváljuk. Egyaránt érdeklődésünkre tart számot az a játékfilm, ahol a cigányok akár csak epizód- vagy mellékszereplők, s azok a játékfilmek, melyeknek maguk a főszereplői ők. Ugyancsak fontos megjelenítési eszköz a dokumentumfilmek immár végeláthatatlan sora. E gyűjtemény külön alegségét jelenti azon videóanyagok sora, melyeket romák, vagy romák megrendelésére és megrendezésében nem romák készítenek (home videó).

2. Filmstúdió

Ebbe a gyűjteményi egységbe a munkacsoport által készített filmek, illetve videótanulmányok tartoznak, melyek elsősorban a hagyományos mesterségek, életút interjúk, közösségleírások, szokások és életformák dokumentálásának tárgyköréből válogatnak. Szoros összefüggésben áll a Filmstúdió tevékenysége mind a képzőművészeti, mind a tárgyi gyűjtemény egyes egységeivel, értelemszerűen azokkal, amelyeknek látható tárgyi végtermékei is vannak. Az 500 órányi forgatott anyagon kívül 40 kisfilmet állítottunk össze, illetve

elkészült a *Romák Közép- és Kelet-Európában* című kiállítás filmje (44 perc), a *Kései születés* (a cigány értelmiségi mozgalom kibontakozásáról; 67 perc) és a *Cigány-kép – Roma-kép* (a magyarországi cigány képzőművészekről; 78 perc) dokumentumfilmek.

VI. Fotótár

1. Fotógyűjtemény

Ebben az egységben elsősorban a Magyarországon, de más országokban is készült cigányokról szóló archív- és jelenkori fotóanyagot gyűjtjük és rendszerezünk. E gyűjteményi egység alatt hozzákezdtünk egy CD ROM fotóarchívum kialakításához, tekintettel arra, hogy számtalan felvételt sem eredeti, sem negatív formájában nem lehet már begyűjteni, viszont akár könyvekből, akár kölcsönfelvételekből számítógépes rendszerre felvihető ez az anyag. Jelentősebb sorozat: Kallós Oszkár cigány zenészek albumának képei, László Mária (az egykori MCKSZ vezetője) hagyatéka, vagy több családi fotóalbum másolata.

2. Fotódokumentáció

A munkacsoport által végzett terepmunkák, gyűjtések során készült felvételek, illetve tudatos program alapján készülő dokumentumok együttese e gyűjtemény, mely közel 3500 felvételből áll.

Roma Múzeumra várva. Arra törekszünk, hogy gyűjteményünk minél nagyobb nyilvánosságot kapjon. A fennállása alatt készült el a már említett *Romák Közép- és Kelet-Európában* című nemzetközi kiállítás. Addig is, amíg egy önálló roma intézmény létre nem jön, a Néprajzi Múzeum Roma Gyűjteménye alkalmas arra, hogy anyaga „vándormúzeumként” az ország különböző pontjai és intézményei – művelődési házak, kisebbségi önkormányzatok, oktatási bázisok, múzeumok – között vándoroljon. Ugyancsak elvi lehetőségként számolhatunk azzal is, hogy az általunk gyűjtött egyes műalkotásokat tartós kölcsönzésbe adjuk át olyan intézményeknek, szervezeteknek, ahol biztosított a tárgyak folyamatos kiállítása, látogatottsága és őrzése. Csak az elmúlt években gyűjteményünk kisebb-nagyobb egységeit többször adtuk kölcsön. Békésre Labancné Milák Brigitta képeit vittük, Szekszárdon, majd Tamásiban a beás képzőművészek alkotásait állítottuk ki, Budapesten – mindkét évben – a Fészek Klubban a *Fészekrakó Romák a Fé-*

VII. Hangtár

1. Zenei Gyűjtemény

Elsősorban a hazai és másodsorban más országokból származó zenei felvételek (kiadványok: lemezek, kazetták, CD-k, kották) gyűjtése és archiválása; a hagyományos folklórzenétől az intézményesült cigány zenén át egészen a dzsesszig e részlet feladata.

2. Műsorgyűjtemény

Ebben a gyűjteményben elsősorban a hazai rádióműsorok gyűjtése és archiválása folyik a Cigány Félórától más rádióműsorokban elhangzott interjúkig, beszélgetésekig.

3. Egyéb hanggyűjtemény

Ez a gyűjteményi egység a munkacsoport által készített, a terepmunka során felvett tematikus és életútinterjúk együttesét tartalmazza.

VIII. Könyv- és folyóirattár

A tudományos kutatás nélkülözhetetlen eszköze a könyvészeti gyűjtemény, a könyvtár. Ebben a könyvtárban egyrészt megtalálhatók kell legyenek a cigányokról szóló tudományos értekezések, szakfolyóiratok, az újságok cigányokról szóló kiadásai és a romák által szerkesztett közéleti, kulturális és politikai lapok, valamint a publikált cigány irodalom széles köre.

szekben rendezvény keretén belül ugyancsak tárlatot rendeztünk gyűjteményeinkből. Több roma művész, így Váradi Gábor, Varga László, Balogh Balázs András, Oláh Jolán, Kosztics László, Orsós Teréz gyűjteményes kiállításához adtuk gyűjteményünk számos darabját. Több alkalommal pedig a Magyarországi Cigány Információs és Művelődési Központban rendeztünk átfogó kiállítást. A Pataki Művelődési Házban a Roma Képzőművészek III. Országos Tárlata kiállításához járultunk hozzá. Két alkalommal is fotókiállítást rendeztünk a Diákszigeten. Legnagyobb vállalkozásunknak a Soros Alapítvány 15 éves születésnapján az ELTE TTK látványos épületében megrendezett kiállításunkat tekinthetjük.

Mindezek biztosítják azt, hogy gyűjteményünk darabjai nemcsak raktárainkban várják a Roma Múzeum megalakítását, hanem tevékenyen reprezentálják a roma kultúrát.

Összegzés. Összegzésként azt mondhatom, hogy addig is, amíg valóságos múzeum, közgyűjtemény vagy valamilyen kulturális bázisintézmény nem lesz, kénytelenek vagyunk beérni mindezek virtuális „hiánypótlásával”. 2006 tavaszára a „Program az összetartó társadalom megteremtéséért” keretén belül elkészítettük „A roma kultúra virtuális háza” multimediális DVD-ROM-ot. Ebbe a szerkesztők (Fátyol Tivadar, Fleck Gábor, Kószegi Edit és Szuhay Péter) a Roma Gyűjtemény anyagaira nagyban támaszkodva, és azt ugyanakkor jelentősen kibővítve létrehoztak egy akár a valóságban is megvalósítható „intézményt”. Hadd idézzem ennek a lemez borítóján megjelent rövid kalauzát.

„És most helyezkedjünk kényelembe, tegyük gépünkbe a mellékelt korongot, s megnyílik előttünk a Roma Kultúra (virtuális) Háza. Ha belépünk az Aulába, Cziffra György pódiumról kiszűrődő zongorajátéka fogad bennünket. Ha bekukkantunk az információs helyiségbe, kézhez kaphatjuk az épület »közlekedési térképét«, melyből kiderül, merre indulhatunk tovább. Ha például az alagsor felé vesszük utunkat, a képzőművészeti- és a fotótárat látogathatjuk meg. A képtárban megtekinthető több mint négyszáz *képzőművészeti alkotás*, a fotótárban pedig négy fotóalbumba rendezve több mint ezer *fényképfelvétel*.

Ha felfelé indulunk a lépcsőn, az emeleten kiállításokba és az olvasóterembe, onnan pedig a kutatóba juthatunk el. A kiállítóteremben három kiállítás vár minket, mintegy száz festményből készített tematikus válogatások.

Az olvasóteremben *számtalan könyvet és tanulmányt* vehetünk kezünkbe, így egy irodalmi olvasókönyvet, egy antropológiai szöveggyűjteményt, hét, különböző tematikájú bibliográfiát, egy filmográfiát és egy népismereti annotált irodalomjegyzéket, számtalan, az előadásokhoz kapcsolódó tanulmányt, valamint egy *roma ki-kicsodát*. Az olvasóból átléphetünk a kutatószobába, ahol pedig rövid szöveges ismertető és etnográfiai filmösszeállítások segítségével betekintheünk három kutató munkájába.

Az emeletről a tetőtérbe visz tovább utunk. Itt beülhetünk a foglalkoztatóba vagy az előadóba, ahol különböző témájú órákon vehetünk részt. A foglalkoztatóban nyolc, közös foglalkozáson megvitatásra ajánlott tolerancia-filmösszeállítást találunk, hozzá kapcsolódó kisebb játékos feladatokkal, az előadóban pedig tíz, tanároknak szóló, képekkel illusztrált *előadást* hallgathatunk meg.

Pihenésképpen betérhetünk a kávézóba, ahol az egyik asztalnál étvágygerjesztőül a konyha rejtelseibe tekintheünk be, míg egy másik asztalnál rá-

csatlakozhatunk az Internetre, és egy roma *link-gyűjtemény* segítségével még jobban kitérítjük a rendelkezésünkre álló világot.

A ház több pontján, így az alagsorban, az emeleten és a tetőtérben is rábukkanunk egy-egy zeneberendezésre, melyet bekapcsolva még élvezetesebbé tehetjük virtuális sétánkat. Itt több mint négy óra *zenei anyag* és közel egy óra *versfelvétel* található, melyek közül szabadon választhatunk, és a kigyűjtött felvételeket elvihetjük magunkkal a kiállításokra, a képgyűjteményekbe, az olvasóba vagy a kávézóba.

Lépjünk be hát! Kalandra fel!”

Bódi Zsuzsanna

Magyarországi cigánymesterségek

A Kalyi Jag Roma Művészeti Egyesület 15 éves jubileuma alkalmából szervezett konferenciához kapcsolódóan kiállítás nyílt a Cigány Népművészek Országos Egyesülete pályadíjnyertes alkotásaiból. Anyaga megtekinthető az egyesület portálján (www.romaart.hu). A magyarországi cigány mesterségekről szóló alábbi tanulmány a kiállításához kapcsolódó kiadványban megjelent írás rövidített változata.

A hazai cigányság története, nyelve és kulturális hagyományai alapján jól elkülöníthető csoportokból áll. Az eltérő kulturális háttérrel rendelkező csoportok az évszázadok során folyamatosan alkalmazkodtak – az adott gazdasági és társadalmi keretek függvényében – az új lehetőségekhez.

A magyarországi cigányság évszázadokon át a foglalkozásai révén különült el a többségi társadalomtól. E foglalkozások társadalmon belüli helyének, szerepének változása meghatározta az egyes csoportokba tartozók életkörülményeit.

Hazánk területére a 15. század elején érkeztek nagyobb csoportokban cigányok a török uralom alá került Balkánról. A néhány fennmaradt

dokumentum alapján fegyvermesterek, tüzérek voltak, puszkagolyókat és egyéb hadi szerszámokat készítettek.

A 16. században a hódoltsági területen élő cigányokról a török források révén viszonylag sok adattal rendelkezünk. A mohamedán hadsereg és közigazgatás szolgálatában igen sok fémműves cigány állt (kovácsok, tűzmesterek, golyóöntők, szegkovácsok, kardkovácsok, puszkakészítők, fegyvercsiszárok). A kincstári szolgálatot teljesítő adómentességet élveztek. A fémművesmesterség jelentőségét mutatja, hogy 1560-ban Budán az adózó cigányok egyharmada kovács volt.

Míg a hódoltsági területen a cigányok nagy részét foglalkoztatta a hadsereg és a közigazgatás, valamint a társadalmi felemelkedés is adott volt

számukra, az ország többi területén a fémműves cigányok helyzete igen változatos képet mutat.

Voltak, akik uradalmi szolgálatba álltak mint kovácsok, fegyverkovácsok. Az uradalmak biztosították számukra a vasat, megszabták, mit és milyen mennyiségben készítsenek, és meghatározott áron vették át tőlük az elkészült termékeket. A várakban is teljesítettek szolgálatot kovácsként, javítási munkák végzőiként. A falvak jelentős részében cigány volt a helység kovácsa.

A szabad királyi városokban – ha veszélyeztették a céhekbe tömörült kovácsok munkáját – a városi rendeletek korlátozták tevékenységüket.

A vándorló cigány kovácsok részére a földesurak vagy a közigazgatás tisztségviselői privilégiumleveleket adtak ki, mivel a falvakban – más mesteremberek hiányában – szükség volt munkájukra.

Erdélyben élt a hódoltság idején a legtöbb cigány. A városok mellett letelepülők ellátták a közmunkákat, és volt köztük kovács is. Az erdélyi kincstár fennhatósága alá tartozott két jelentős fémműves csoport: az aranymosó cigányok és a sátoros taxás cigányok, akiknek nagy része rézműves, üstműves, rostás, lakatos és késes volt.

A török uralom magyarországi felszámolása után – az elnéptelenedett területek 18. század eleji betelepítésével egyidejűleg – cigányok is érkeztek nagyobb csoportokban hazánkba, megnőtt a vándorcigányok létszáma, nagyobb részük valószínűleg erdélyi sátoros kézműves volt.

Ebben az időszakban a Habsburg-uralkodók nyugati mintára a cigányok törvényen kívül helyezésével, az őket segítők büntetésével próbálták a közbiztonság helyzetén javítani. 1712-től azonban a cigányokkal szembeni

erőszakos fellépést felváltotta a letelepítésüket szorgalmazó központi politika. A szemléletváltozás oka elsősorban az örökös tartományok közbiztonságának védelme volt, hiszen a keletről jövő vándorcigányok magyarországi letelepítése nyugatra vándorlásuk megakadályozásával volt egyenlő. A letelepített, munkához jutott cigányok növelték az adófizetők számát, a Habsburg-abszolutizmus felvilágosult uralkodóinak a cigányság ügyében hozott rendeletei alapvetően ezt – a cigányságnak a jobbágyságba való beolvasztását – célozták.

A 18. századi cigányösszeírások alapján képet alkothatunk a cigány fémművesség korabeli jelentőségéről. Erdélyben a kézműves sátoros taxás cigányok és aranymosó cigányok kinevezett fővajda irányítása alatt álltak. A fővajdák a csoportok élén álló – ugyancsak kinevezett – vajdák segítségével gondoskodtak az adók beszedéséről, illetve az arany beszolgáltatásáról, a csoportok védelméről és a szökések megakadályozásáról. Az aranymosók adómentességet élveztek, kiváltságaiukat 1832-ig megőrizték.

A 18. századi összeírások tanúsága szerint a cigány férfiak csaknem háromnegyede kézművesmesterséget folytatott, nagy részük valószínűleg fémműves volt.

Az országban a 19. század közepére a tanult iparosok száma megnövekedett, így a városokban, a jelentős jövedelmet biztosító uradalmakban és falvakban a cigány kovácsokat a tanult iparosok váltják fel. Figyelembe kell venni azt is, hogy a több évszázada letelepedett cigány kovácsok és szegkovácsok jelentős része erre az időszakra már asszimilálódott.

A vándor fémművesek a keletről és délről folyamatosan érkező bevándorló csoportok tagjaiból kerültek ki.

Ezek a csoportok nyelvükben, szokásaikban a román és délszláv területeken kialakult hagyományait őrítették, amelyek jelentősen eltértek a hazánkban több évszázada megtelepült cigányság nyelvtől és szokásaitól.

A jobbágyfelszabadítást követően Magyarországra érkező cigány csoportok letelepedését a nagybirtokok már csak mezőgazdasági munka fejében biztosították. A fémművesmesterségek visszaszorulóban voltak, így az ezzel a késői bevándorló hullámmal érkezők elvesztették önállóságukat, kiszolgáltatottá váltak, szolgáltatásaiknak alkalmazkodni kellett a helyi igényekhez, csak ott kaphattak letelepedési engedélyt, ahol szükség volt napszámosokra.

A 19. században is több cigányösszeírás készült, amelyekből képet kaphatunk a cigányság akkori helyzetéről. A kor legrészletesebb, az egész ország területére kiterjedő cigányösszeírása (1893. január 31.) szerint a cigányok 91,48 százaléka falun élt, az állandóan letelepedettek aránya pedig 88,55 százalék volt.

Az 1893. évi felmérés részletesen foglalkozik a cigányok foglalkozási struktúrában elfoglalt helyével. A felnőtt cigány lakosság 65,58 százaléka végzett ebben az időben ipari munkát, ebből 15,3 százalék a fémmunkával foglalkozók aránya. A fémművesek közül a legtöbben kovácsok. Az ország kovácsainak 22,5 százaléka ebben a korban cigány volt. Megfigyelhető, hogy minél fejletlenebb gazdaságú, minél szegényebb valamely vidék, annál nagyobb a cigány kovácsok aránya.

A kovácsok mellett a cigány fémművesek másik két népesebb csoportja az üstkészítők és a szegkovácsok. Üstkészítőt legtöbbit a máléfőző üstöt használó területeken találtak a Tisza–Maros közén. Csak kétharmad

részük telepedett le véglegesen, a többiek részben vagy teljesen vándorló életmódot folytattak. Szegkovácsok nagyobb csoportokban az ország északi megyéiben éltek, rájuk a letelepedett életmód a jellemző.

A cigány fémművesek többi csoportja: a csengőkészítők, kolompárok, bádigosok, rézművesek, késesek, kőszőrösök, ha rendelkeztek is lakhelyvel, munkavégzésük mozgó életformát követelt.

Az 1893-as felmérés adatai azt bizonyítják, hogy a cigányok hagyományos fémművesmestersége ebben az időben már visszaszorulóban volt, hiszen a 18. században még a férfiak több mint fele végezte ezt a munkát.

A cigány fémművesek munkája iránti igény csökkenését mutatja, hogy a 19. században iparuk gyakorlása már többnyire más foglalkozással párosul. A kovácsok mesterségük mellett leggyakrabban téglavető, lókupecsek, muzsikások és sárművesek, a szegkovácsok leginkább muzsikások.

A gépi nagyipar kialakulásával a cigány kovácsok termékeit egyre inkább az olcsó tömegcikk helyettesítik, bár teljesen a második világháború idejéig sem tudták kiszorítani azokat. A cigány fémművesek javító, szolgáltató tevékenységére még századunk hatvanas éveiben is szükség volt a falvakban.

A foglalkozásváltás terén a legjelentősebb változás a zömében kovácsmesterséget folytató, az országban legrégebben élő, úgynevezett magyar cigányoknál következett be az elmúlt évszázadok során.

A falvakban, közösségüktől elszigetelten élő, kovácsolással foglalkozó családok nagyobb része feltehetően asszimilálódott. A török hódoltság kora

után – mezővárosokba költözésükkel egyidejűleg – megnőtt körükben a zenészek aránya. A 19. század végén – a 20. század elején a falvakban is elterjedt a cigányzene – szinte minden faluban volt egy vagy több cigányzenekar.

A mesterségüknél legtovább megmaradó, máig is a cigány nyelv kárpáti dialektusát beszélő szegkovácsok munkája iránti kereslet először a fahajók kiszorulásaival csökkent, de a vasútépítéseknel, bányákban még a 20. században is nagy mennyiségre volt szükség termékeikből.

A két világháború között nagyüzemek és vaskereskedők megrendeléseinek tettek eleget. Mivel a szegkovácsok egy-egy munkadaraból mindig is nagyobb mennyiséget készítettek, nem volt idegen tőlük a nagyüzemi munkavégzés. Legjellemzőbb termékeik: stukatúrszeg, rabitzszeg, kampósszeg, sínszög, tokszög, ács- és állványkapocs, cigányszög, fedélpépszög, fillérszög, szárnyasszeg, sarokszeg, jancsiszög, iszkábaszög, csatornabilincs, gázcsőtartó, söllnikampó. Iszkábásoknak is nevezték őket, mert sok iszkába szöveget kovácsoltak hajók, dereglyék, csónakok készítéséhez.

A második világháború után sora alakultak meg a szövetkezeteik. A szegkovácsstermékek iránti kereslet csökkenése miatt napjainkra a szövetkezetek megszűntek, tagjaik egy része vállalkozóként készíti továbbra is a hagyományos szegkovácsstermékeket, de egyre többen áttérnek az egyéb kovácsoltvas termékek (dísztárgyak, kerítés, erkélyrács stb.) készítésére.

A cigány fémművesek többi csoportja a 18–19. századi bevándorlók, az úgynevezett oláh cigányok közül került ki. Körükben a legtöbb a vándoriparos és kereskedő, zárt közösségeik őrzik nyelvüket és hagyományaikat. Az egy-

re szigorodó kényszerítő intézkedések hatására az első világháború idején zömük már állandó lakhellyel rendelkezett, itt teleltek ki. Nyáron a csoport továbbra is együtt vándorolt munkát keresve. A két világháború között – amikor megtiltják a vándoriparosok járművel való közlekedését – kialakul a férfiak maihoz hasonló, kisebb körben való mozgása. Természetesen a jogszabályoknak nem mindenütt szereztek érvényt azonos szigorral, így az ország különböző területein a fenti folyamatok lejátszódásának ideje igen változó volt.

A cigány kovácsok legkeresettebb munkája az úgynevezett cigányfúró, amely – különleges megmunkálása miatt – a legkeményebb anyagokhoz is használható volt. Több adat bizonyítja, hogy jelentős szerepük volt a vasútépítési munkálatoknál, talán ez is hozzájárult mesterségük fennmaradásához a 20. században.

A cigány fémművesek egy része az első világháború után – a határok lezárása miatt kívül rekedt szlovák vándoriparosok helyébe lépve – drótozó, foltozó munkákat vállalva járta a falvakat.

A rézműves cigányok üstöket készítettek és javítottak, kolompokat, csengőket, juhászkampókat, fokosokat, gyűrűket, pipaszurkálót és egyéb kisebb réztárgyat készítettek.

A német nyelvterületről érkező szintő cigányok foglalkozása a mutatványosmesterség és a hárfazene mellett máig is a késélezés, köszörülés. A vándorköszörűsök két keréken tolt, talicskaszzerű alkotmánya lábbal hajtott lendítőkerékkel volt felszerelve, ennek segítségével működtették a köszörűköveket. Ezt az alkotmányt ma már kerékpárra szerelt köszörű váltotta fel. A köszörűsök, csakúgy, mint a drótosok, üstfoltozók, faluról falura

járva, vásárokon, piacokon végezték munkájukat. Kést, bárdot, ollót éleztek, még esernyőt is javítottak.

Már a 18. századi összeírásokban is találunk az ország északi és déli területein szórványadatokat famunkával foglalkozó cigányokról. A 19. század közepétől az összeírásokban szereplők száma nő. Összefüggést feltételezhetünk a havasalföldi és moldvai rabszolgafelszabadítások és a román anyanyelvű faárukészítő cigányok magyar területeken való megjelenése között.

Az 1893. évi összeírás idején Baranya és Somogy megyében a cigány férfiak 20-25 százaléka foglalkozott famunkával: teknőkészítők, fakanálkészítők, orsókészítők, favágók voltak. A beás cigányok termékei: sózó-, mosogató-, dagasztó- és mosóteknők, szakajtók, fa evő-, keverő-, tejfelszedő és zsírkavaró kanalak, fatányérok, disznóvályúk, szerszámnyelek, hókotró lapátok és egyéb, a háztartáshoz szükséges faeszközök.

A 18. században már Magyarországon élő cigányok lépést tudtak tartani a magyar társadalom lassú és fokozatos átalakulásával, de a későbbi bevándorlók zöme erre már képtelen volt.

A 18. század legjellemzőbb cigány foglalkozásai: az összeírások alapján kovács, fémműves, egyéb kézműves, aranymosó, zenész. Gyakori a többféle foglalkozás együttes gyakorlása (kovács-zenész, zenész-lókereskedő stb.), ami azt mutatja, hogy egy foglalkozás nem biztosított elegendő jövedelmet. Az összeírások és a névanyag alapján feltételezhetjük, hogy elég jelentős volt a katonák, katonazenészek száma is a korabeli cigányság körében.

A 18. század végére megsokasodik a cigányzenekarok száma a városokban. Az országba érkező újabb csoport-

tok leginkább a vándor fémművesek számát növelhették, akiknek letelepedését a hatóságok minden eszközzel igyekeztek előmozdítani. Közülük kerülhettek ki a fémművesmesterség mellett lókereskedéssel foglalkozók, asszonyaik pedig a jóslás mellett aprócikkkel házaltak. Ebben az időszakban, amikor a nagybirtokosoknak még nem állt érdekükben az olcsó munkaerő erőszakos letelepítése, ezek a csoportok tevékenységükkel tőkét halmozhattak fel, amellyel megalapozhatták függetlenségüket.

A cigány lókereskedők és cincárok az első világháború idejéig jelentős befolyással rendelkeztek, elismert szakértőként az állami lófelvásárlási bizottságok munkájában is részt vettek. A házzal rendelkező, de tavasztól nyárig a vásárokat járó lókereskedők vagy munkát kereső fémművesek anyagi biztonságát lovaik mellett ékszereik, dísztárgyaik alapozták meg, amelyeket pénzsűkükben zálogba tehettek.

A lókereskedés az első világháború után hanyatlani kezdett, ekkorra tehető a régiségkereskedésre való áttérése ezeknek a csoportoknak, ennek előzménye, hogy a 19. század közepén kialakult használsruha-értékesítésbe már bekapcsolódtak a cigány kereskedők.

A fém-, toll- és ronggyűjtés szintén a korábbi vándor, szolgáltató tevékenységek (fémművesmunkák, cse-rekereskedelem stb.) során kialakult tapasztalatokra alapozódott mint új tevékenységi forma.

A jóslás továbbra is megmaradt az asszonyok tevékenységének, csak az utóbbi évtizedekben – a kereskedés jövedelmezőbbé válásával – csökkent a jelentősége. Napjainkban a kereskedés szabadabbá válásával a vidéken élő oláh cigányság körében megnövekedett a lovakkal foglalkozók száma.

A román fejedelemségek területéről a jobbágyfelszabadítást követő időszakban az új bevándorlási hullámmal érkezettek a nagybirtokok már csak mezőgazdasági idénymunka fejében engedték letelepedni, a teknősök/beások pedig termékeikkel fizettek a szálláshelyért és a kapott fáért.

Az árutermelő parasztgazdaságoknak is szükségük volt olcsó munkaerőre, így alakulhatott ki az a szolgáltató tevékenységcsoport (mázolás, kemencetapasztás, meszelés, mosás, napszámomunka stb.), amelyet az 1960-as évekig végeztek a falvakban élő cigányok a helyi parasztság számára.

A dualizmus idején a régi cigánymesterségek elhalása csak lassú folyamat volt, így a mesterségükből kikopó cigányok a gyors gazdasági növekedés miatt más területeken megélhetést tudtak találni. Viszonylag önállóan véggezhető munka volt a vályogvetés, amelyet a megrendelés helyszínén végzett egy-egy család. A vályogvetés egyike a legnehezebb sármunkáknak, mégsem biztosított – idényjellege miatt – megfelelő megélhetést. Leginkább a fában és kőben szegény Alföldön terjedt el a vályogból való építkezés. A 19. század elejétől a második világháborút követő időszakig ez az építési mód meghatározó volt.

A kosár- és seprűkötés, kefe- és meszelőkötés és a gyékényből készített tárgyak kiegészítő jövedelemül szolgáltak sok közösségnek. Ahol rendelkezésre áll az alapanyag, máig végzik ezeket a munkákat. Közös jellemzőjük, hogy a feldolgozandó anyagok a környezetben megtalálhatók, megvásárlásuk nem igényel befektetést.

A hántolatlan vesszőt használó igénytelenebb kaskötés a folyók és erdők közelében levő településeken kielégíti a helyi igényeket. A hántolt

vesszőből készült finomabb kosárkötés a 19. század végétől engedélyhez kötött tevékenység, így a cigányság körében nem terjedt el ez a kosárkötési módszer.

A környezeti adottságok miatt vessző-, gyékény- és sásfeldolgozó hagyományokkal rendelkező településeken máig megmaradtak a mesterségek helyi specialistái, akik közül sokan a cigányság köréből kerülnek ki.

A madzagkészítés, kötélverés, fonás-szövés és kézimunka a nők számára biztosított jövedelmet a 20. században is.

A gyógynövények, gomba és csigák gyűjtése, valamint a halászat ugyancsak idényjellegű jövedelemszerzési lehetőség, amit máig folytatnak azokon a területeken, ahol ezeknek a tevékenységeknek hagyománya van.

A Horthy-rendszerben a falusi cigányság nagyobb részének csak alkalmi munkavégzésre volt lehetősége (zenélés, kézművesmesterségek, szolgáltató tevékenységek, napszámomunka stb.).

A városokhoz kötődő kereskedők a tevékenységi formák változtatásával alkalmazkodni tudtak az új körülményekhez. A 20. században a magyar cigány asszonyok virágáros-tevékenysége és az ehhez kapcsolódó koszórúkötés és művirágkészítés bővítette a foglalkozások körét.

A második világháború után a zenészek és a kereskedéssel foglalkozók megélhetési lehetőségei csökkentek a legnagyobb mértékben. Az ország déli részén élő teknősök/beások a második világháború után nagyrészt felhagytak hagyományos mesterségeikkel, az iparban, bányákban, a fakitermelés területén vagy a mezőgazdaságban helyezkedtek el.

A kézműveshagyományok továbbélését bizonyítja a körükből kikerülő fafaragó művészek munkássága. (Orsós Jakab, Kosztics László és mások). A későbbi bevándorlási hullámmal érkező teknős csoportok az 1970-es évek végén tömegesen áttértek a faárúkészítésről a családi munkamegosztással szervezett kereskedelemre, ami napjainkban már kimagaslóan jó életszínvonalat biztosít a családok többségének.

A tömegesen ipari munkát vállalók a nyolcvanas évek második felétől fokozatosan kiszorultak a termelésből, és mára újra a két világháború közötti időszakra jellemző lehetőségek adóttak a falusi cigányság számára, tehát a kiszolgáltatott napszámoslét.

Azok a csoportok azonban, amelyek megtartották a családi munkaszervezés kereteit, és rokonsági kapcsolataik révén az ország nagy területére, valamint az országhatáron túlra is kiterjedő rokonsági alapon szervezett információs rendszerrel bírnak, sikeresen tudnak alkalmazkodni a jelenlegi viszonyokhoz is.

A zenészek, kereskedők, mutatóványosok és vállalkozóvá vált szegkovácsok a családi hagyományokon alapuló összetartásnak köszönhetik az új körülményekhez való alkalmazkodás során elért sikereiket.

Cigány kismesterek, népi iparművészek, naiv művészek. Jelenleg a cigányság körében országosan 10 ezer főre tehető a kiegészítő tevékenységként népművészeti tárgyakat készítő és családtagjaik száma. Az ország gazdaságilag elmaradottabb régióiban szinte minden faluban van még a hagyományos cigány mesterségeket folytatók közül valaki, aki

szűk környezete számára egyedi, művészi értékű tárgyakat készít, az élő népművészet művelőjeként. A kezeik közül kikerülő tárgyak nem sorozatgyártás termékei. Természetes anyagokból (fa, vessző, gyékény, csuhé), az anyag adta lehetőségeket felhasználva, a mai kor igényeinek megfelelő tárgyakat készítenek, amelyek magukon hordozzák az alkotó teremtő fantáziájának jegeit.

1997-ben, a ROM SOM fesztiválon résztvevőkből alakult egyesületünk feladatának tekinti, hogy segítséget nyújtson az eddig szűk körben tevékenykedők országos és nemzetközi szinten történő bemutatkozásához, vásárokon, kiállításokon való részvételükhöz. Bízunk benne, hogy a termékeik iránti érdeklődés megélhető gondjaikon is enyhíteni fog.

A hagyományos kismesterségeket folytatók közül az utóbbi évtizedekben egyre nagyobb számban kerülnek ki autodidakta művészek (Orsós Jakab, Kosztics László stb.), népi iparművészek (különösen a szegkovácsok közül) és a kézműves hagyományokkal rendelkező családokból származó fiatalok is sikeresek az iskolai szakköri munkák során.

Egyesületünk tagjai résztvevői a mesterségbemutatóknak, munkájuk elismerését mutatja, hogy a XIII. Országos Népművészeti Kiállításon is megtekinthetők voltak a Néprajzi Múzeumban.

Felvállaljuk a helyi kismesterek vállalkozóvá nevelésének, illetve a már vállalkozóként dolgozók segítségének feladatát is, valamint az iskolai munka segítését a hagyományápolás terén (a helyi kismesterségekre vonatkozó ismeretanyag összegyűjtése, a nyári táborok mesterségbemutatóira és tanórán kívüli foglalkozások tartására való felkészítése tagjainknak).

Terveink között szerepel az egyesület tagjainak felkészítése a Népművészet Mestere, a Népművészet Ifjú Mestere és a Népi Iparművész cím elnyeréséhez szükséges ismeretek megszerzésére, illetve a népi kismesterség oktatók képzésébe való bevonásuk.

Az országban tevékenykedők felkutatása és munkáik szakmai értékelése alapvető feladatunk. Ezért 1997-ben a Cigány Népművészek Országos Egyesülete és a Magyar Művelődési Intézet országos pályázatot hirdetett cigány népművészek számára a következő kategóriákban: fémművesség, famunkák, vessző- és kéregmunkák, gyékény-, csuhé- és szalmamunkák, szőttesek, népi hangszerek, használati tárgyak, valamint kisplasztikák.

A beérkezett pályamunkákból országos kiállítást rendeztünk Budapesten, és a vándorkiállítás anyaga bemutatásra került vidéken is. A kiállítás keretében megismerkedhetnek a látogatók a cigány mesterségábrázolásokkal a 17. századtól napjainkig, anyaga lehetőséget teremt egy olyan tematikus gyűjtemény megismerésére, amely a hazai cigány mesterségek három évszázados fejlődéséről ad áttekintést.

A kiállítás anyagához kapcsolódik *Magyarországi cigány mesterségek* című kiadványunk, amely oktatási segédanyagként is szolgál, és ösztönözheti az iskolákat a még hagyományos cigány mesterségeket folytatók iskolai, illetve iskolán kívüli oktatásba való bevonására, életük, munkásságuk megismertetésére.

Tematikus kiadványunk, összefoglalva a hazai cigány mesterségekről szóló ismereteket, segíti a cigány

népismeret oktatását, bibliográfiája pedig további tájékozódásra is lehetőséget ad.

Az országban működő népművészeti egyesületekhez képest *jelentős hátránnyal* kezdtük meg működésünket, mivel a hasonló megyei egyesületek megfelelő intézményi háttérrel, eszközökkel (irodai felszerelés, bemutatóterem, autó) rendelkeznek. Kezdeti nehézségeink leküzdésében a Magyar Művelődési Intézet próbált korlátozott eszközeivel segítséget nyújtani.

Égető szüksége lenne egyesületünknek egy bemutatóteremre, raktárhelyiségre, hogy az országos pályázatok évente meg tudjuk hirdetni, a színvonalas alkotásokat létrehozók munkásságának megismertetése érdekében. Létrehoztuk honlapunkat, a www.RomaArt.hu portált, amelyet a téma iránt érdeklődők szíves figyelmébe ajánlunk.

Egyesületünk felvállalja az Országos Cigány Szakkönyvtár anyagának bemutatását is a HUNTEKA könyvtári programmal, ugyancsak a www.RomaArt.hu honlapon.

Az Országos Cigány Népművészeti Pályázat tárgyai és az Országos Cigány Szakkönyvtár állománya – reményeink szerint – a leendő Cigány Múzeum gyűjteményeit fogják megalapozni. Meggyőződésünk, hogy a cigányság történetének, kultúrájának megismerése nélkül sikertelenek lesznek a hazai cigányság integrálására irányuló törekvések. A leendő Cigány Múzeum éppen ezeket a kutatásokat lenne hivatott koordinálni, a kutatási eredmények széles körben való megismertetése érdekében.

Kovalcsik Katalin

A folklórzenétől a rockoperáig

A Kalyi Jag jelentősége és helye a magyarországi és európai cigány népzenei együttesek között

Előzmények. 1987 fordulatot hozott a magyarországi cigány közösségek zenélésében. Ekkor jelent meg a Kalyi Jag első, cigány népdalok feldolgozásait tartalmazó lemeze. A hangfelvétel kiadása mintegy három évtizedes polgárjogi-kultúrpolitikai munka eredménye volt, amelynek középpontjában a cigányság kulturális kisebbségként való elismertetése állt. A cigány folklórmozgalmat Daróczi Ágnes, az 1972-es *Ki mit tud?* verseny versmondó győztese (aki többek között József Attila *Tiszta szívvel* című versének románai nyelvű elmondásával hívta fel a figyelmet ennek a nyelvnek a létezésére) és férje, Bársony János jogász kezdeményezte, illetve szervezte. Daróczi fórumot épített az akkoriban kialakuló, autodidaktának nevezett cigány képzőművészet érvényesülésének is. Hofer Tamás rámutat – Bibó István nyomán –, hogy „megfelelő képviselői intézmények hiányában vagy korlátozott-akadályozott működése mellett Kelet-Közép-Európában számos politikai, emberi jogi stb. törekvés a kulturális szférában, így az irodalomban keresett áttételes kifejezést”. Szatmári-nagyecsed-i fiatalokból alakult meg az első valóban sikeres, színpadképes együttes, a *Kalyi Jag* (Fekete Tűz), amely nevét Bari Károly cigány költő második, *Elfelejtett tüzek* című kötetének egyik verse alapján választotta. Noha az együttes tagjait már 1979-ben a népművészet ifjú mesterei címre méltatták, hangfelvétel megjelenésére mégis nyolc évet kellett várniuk, a szocialista kultúrpolitika tiltásának fokozatos enyhülésével.

A Kalyi Jag-lemez revelációként hatott az ország cigány lakosságára. Az együttes a feldolgozásokkal olyan modernizációs utat mutatott, amelynek segítségével a cigány közösségek tagjai számára kedves, hagyományos népdalanyag tagozódhatott be a médiumok által közvetített zenék sorába. Az együttes feldolgozási stílusa nem volt előzmény nélküli. A cigány népzenenek a populáris zenéhez közelítő átalakulása a munkásszállókon már az 1960-as években megkezdődött. A hét közben munkásszállón élő, az ország különböző részeiből érkezett cigány emberek szabad idejükben közösen zenéltek, és így megismerték egymás zenei hagyományait. A rádió, majd a televízió elterjedése tovább bővítette zenei ismereteiket. Mindezek zenei vetületeként nemcsak a folklór olvasztott magába populáris (kezdetben elsősorban *sláger*zenei) elemeket, hanem megkezdődött a környező populáris zenék közvetlen birtokba vétele is. A fiatalok együttes zenélése pedig mind a repertoárban, mind az előadási stílusban jelentős változásokat hozott.

A folklórmozgalmában elterjedt gitárhatszónát az 1960-as évekre, a magyarországi *beat*mozgalom idejére nyúlik vissza. Az angol és magyar *beatszámok*at éneklő, magukat gitárral kísérő magyar fiatalok mellett a hatvanas évek

végén, a hetvenes évek elején regisztráltak először gitározó cigány fiatalokat a cigány zenefolklór kutatói. Akkoriban még az is előfordult, hogy pénz hiányában maguk készítette gitáron játszottak. A cigány fiatalok azonban nem vettek közvetlenül részt az új magyar ifjúsági zenekultúrában, hiszen szereplési lehetőségeik egyáltalán nem voltak, kizárólag saját körükben zenélhettek.

A hangszeres kíséret megjelenése a korábban hangszerkíséret nélkül énekelte népi dallamokat a funkciós zenéhez közelítette. A folyamatot befolyásolta, hogy a gitárosok döntő többsége nem zenészcsaládokból származott, s ezért nem volt mintája a hangszerjáték gyors elsajátításához. Tudásuk néhány alapakkordra korlátozódott, amelyekhez az énekelte dallamnak alkalmazkodnia kellett. Ezzel együtt új dallam- és ritmusstandardok alakultak ki, amelyek már egy tágabb közönség ízléséhez közelítettek. A melodikusság, a díszítmények helyének és hosszának kanonizálódása, valamint a ritmikai egyszerűsödés a populáris zenében járatos külső hallgatóban az ismerőség, a kiszámíthatóság érzetét kezdte kelteni. Ugyanakkor a szövegekből is a személytelenebb, közbösebb elemek kerültek az előtérbe, mivel az ilyen közös szórakozás már nem feltétlenül kötődött a szűkebb közösséghez. Megjelentek tehát a cigány népzenei alapú populáris stílus első kezdeményei, később pedig már a szerzemények is: a saját dallam- és szövegváltozatok.

A *táncházmozgalom* kialakulása (1972-től) újabb kapcsolódási pontot adott a többségi kultúrához és annak mozgalmaihoz, mivel hivatkozási alapul szolgált, hogy a táncházmozgalom már kezdettől fogva beemelte a repertoárjába más etnikumok hagyományait is. Sebő Ferenc későbbi megfogalmazásában, a táncházmozgalom más etnikumok hagyományaira úgy tekintett, „mint a közös európai nyelvezet helyi színezetű, eltérő korokat reprezentáló változataira”. A táncházmozgalom megjelenése egyben azt is eldöntötte, hogy a cigányság zenekulturális mozgalma milyen irányba induljon. Míg korábban többen (többek között Varga Gusztáv és Balogh József, a későbbi Kalyi Jag együttes tagjai) is játszottak rockzenét, illetve rockegyüttesekben, ez az irány háttérbe szorult. A Daróczi-Bárony házaspár nemcsak munkásszállókon, hanem falvakban is járt, ahol éneklő-zenélő családokból együtteseket szervezett. Ezeket, a magyar Páva-köri mozgalom együtteseinek mintájára, hagyományörző együtteseknek nevezték el.

Ugyancsak a hetvenes években kezdett cigány népzene- és néptáncgyűjtési tevékenységbe Balázs Gusztáv, aki nagyecsed-i oláh cigány családból származott. Tanítói diplomát szerzett, és eközben a nyíregyházi Nyírség néptáncgyűjtésben táncolt. Itt figyeltek fel rá kollégái, majd Martin György néptánc tudós, aki biztatta a kutatásra. Balázs a nyolcvanas években elvégezte Debrecenben a néprajz szakot, és egyetemi doktori dolgozatát a nagyecsed-i oláh cigány néptánc hagyományokból írta. Balázs nagyecsed-i rokonai és barátai közül többen dolgoztak már akkor Budapesten, elsősorban építkezéseken. Balogh Béla (1958–1996) a Vadrózsák néptáncgyűjtésben táncolt (Varga Gusztáv és mások zenéltek).

Az együttes tevékenysége. A Kalyi Jag, amelynek cigány tagjai zenészi tevékenységüket budapesti munkásszállókon kezdték, és a világ nagy színpadaiig jutottak, miközben számos fontos kitüntetés birtokosai lettek, a ma-

gyarországi cigány folklór legrepresentatívabb együttese. 1978 augusztusában alakult meg. Esztétikájuk kialakításában saját folklórhagyományaik és popzenei érdeklődésük mellett Balázs Gusztáv és a pártfogóként fellépő magyar néptáncszakemberek és kutatók (köztük Martin György) vettek részt. Az együttes kezdetben elsősorban munkásszállókon, ifjúsági klubokban, táborokban és művelődési házakban lépett fel. 1980-ban megkapta a működési engedélyt. Ezután rádiófelvételek készültek vele, majd 1981-ben következett első külföldi turnéja, Hollandiában. 1982-ben lépett fel először a táncháztalálkozón, a Budapest Sportcsarnokban. Első lemezéből egy hónap alatt harmincezer példány kelt el, és 1989-ben aranylemez lett. Az együttes akkori felállása: Varga Gusztáv (Nagyecsed), Balogh József (Újfehértó), Balogh felesége, Künstler Ágnes (aki budapesti és magyar származású), valamint Balogh Béla (Nagyecsed). A nagy sikerre való tekintettel még három lemezüket adta ki a Hungaroton (1989, 1992, 1993). A kilencvenes évtizedben bejárták a világot, de itthon is sokat szerepeltek, a Diákszigettől kezdve cigány családokig, akik meghívták őket keresztelőn vagy lakodalomban muzsikálni. A második lemeztől kezdve Balogh Béla helyében a magyar cigány Nagy József kannázott és szájbőgőzött.

Színpadi zenélésük és táncuk fontos állomása egy német–osztrák szuperprodukción, a *Magnetenshow*-ban való részvételük 1993-tól, amelybe Indiától kezdve Európán át olyan professzionális cigány együtteseket hívtak meg, mint például a macedóniai Eszma Redzsepova és a spanyol flamencotáncos Maria Serrano csoportjait. A show alapkonceptiója a cigányok virtuóz zenélése és tánca volt. A Kalyi Jag a népzene mellett cigány szóló-, páros- és botolótánc-koreográfiát adott elő. Hat hónap alatt 138 koncertet tartott Ausztriában, Németországban és Svájcban. Tagjai ezzel olyan színpadi gyakorlatot szereztek, amellyel kevés együttes tudott versenyezni. A showban való szereplésnek köszönhetően, hogy részt vettek a *World Music Festivalon*, ahol *World Music Megastar* címet nyertek.

Az Európa-díjat 1994-ben kapták az Európai Ifjúsági Parlamenttől és a *One World Group and Music Television*től. Még abban az évben Varga Gusztáv az 1991-ben megalakított Kalyi Jag Roma Művészeti Egyesületre építve elindította a Kalyi Jag nemzetiségi szakiskolát, amelyben a romani nyelvet és kultúrát (elsősorban a zenét és a táncot) is tanítják. 1996-ban az együttes állami kitüntetését kapott. A *Magnetenshow* mintájára Varga szervezett egy hasonló show-műsort, részben azonos szereplőkkel, *Gypsy Fire* címen, amely itthon és külföldön is szerepelt. Két következő lemezét a Kalyi Jag saját kiadásában jelentette meg (1998, 2002), amelyeken, különösen az utóbbin a kilencvenes évek új divatirányzatához, az etnozenéhez való óvatos közeledés is megfigyelhető a meghívott hangszeres zenészek előadása révén. Ezen a felvételen már szerepel új tagja, a szintén a nagyecsed-i rokoni körből származó, kissé fiatalabb Farkas Zsolt. Balogh József és Künstler Ágnes azonban a divatosabb popstílusokat is fel kívánta használni, ezért külön is megjelentetett egy lemezt *Ethnix* néven (2003), amelyen cigány népdalokat, köztük több balkánit, a Kalyi Jagénál populárisabb stílusban dolgoztak fel. A Kalyi Jag fennállásának 25. évfordulójára a televízió *Roma Magazin* című műsora portréfilmet készített az együttesről Gábor Péter rendezésében.

A nagyecsed-i oláh cigány hagyományt az 1990-es évek elején etalonnak nevezték, de hatása nem önmagában érvényesült, illetve a nagyecsed-i dal-

kultúra csak egy, bár fontos elem, amiből a Kalyi Jag építkezett. Lényegesek az együttestagok saját magukkal hozott hagyományai, iskolázottságuk, a munkásszállókon megismert, más cigány és nem cigány hagyományok meg a korszak populáris zenei stílusai: a slágerzene, a rock- és popzene, amelyek jellegzetességeit a gitártanulás révén is elmélyítették. A fiatalok sokféle zenét hallgattak, és a későbbiek során is követték a popzene változásait.

A nagyecsed-i hatást a mozgalomban viszont erősítette az a tény, hogy több együttes is származott onnan. A *Nagyecsed-i Fekete Szemek*, a *Romanyi Rota* (Cigánykerék) tagjainak többsége, az *Ando Drom* (Úton) néhány tagja, Balázs Gusztáv együttese, a *Maljaki Luludi* (Mezei Virág), amely ugyan nem állandóan működő együttes volt, de kazettát is kiadott; a Kalyi Jag ifjúsági együttese, a *Ternipe* (Fiatalság), amely a Kalyi Jag közvetlen hatása alatt állt; a Balogh Béla alapította *Lindri* (Álmok), végül a *Vojake Roma* (Jókedvű Romák), amelynek utóda a *Khanči Doš* (Semmi Gond) lett. Mindezek közül csak a *Vojake Roma* kazettáin énekelt idősebb, hagyományos előadó.

Otthoni gyökerek – Nagyecsed. A Mátészalkától kb. húsz kilométerre délkeletre elhelyezkedő, az 1990-es években városi státust nyerő Szatmár megyei Nagyecsedben magyar és oláh cigányok élnek. Balázs Gusztávnak a nagyecsed-i oláh cigány táncagyományról írott könyve alapján tudjuk, hogy a korábban érkezett, főleg vályogvetésből és zenélésből élő magyar cigány családok mellé a 19. század vége felé kezdtek betelepülni az első, mind az anyakönyvekben (az első adat 1883. évi), mind saját maguk által sátorosnak (*cérhári*) nevezett oláh cigány családok a megye keleti részéről, amely ma Romániához tartozik.

A férfiak hagyományos foglalkozása a lókupeckedés és a fémművesség volt (rézművesek, kovácsok, csengőöntők), alkalmi mezőgazdasági munkával kiegészítve. 1950 körül kezdtek Budapestre járnival dolgozni. Az első nemzedék a hosszú, hét-nyolc órás utazások alatt a „fekete vonaton” meséssel szórakoztatta egymást, míg a Kalyi Jag nemzedéke inkább gitárkísérettel énekelt és táncolt.

A folklórszínpadon a nagyecsed-i táncagyomány hatása döntően érvényesült, és formális gesztuskeretének egy részét is megtartották: a férfi táncosok, amikor táncuk végén egymást felcserélik, kezet fognak egymással. Elsősorban Balázs Gusztáv tevékenységének köszönhető, aki kb. 1986-tól évente tartott cigány néptánc-táborot, hogy a nagyecsed-i táncagyomány országszerte elterjedt. A két műfaj, a néptánc és a népzene narratív kerete azonban már nem volt közvetlenül átvihető a színpadra. Hagyományosan mindkét műfaj előadásához engedélyt kell kérni, és az előadás elején és végén jókívánságok hangzanak el. Az előadás a közönség aktív részvételével, közbeszólásaival zajlik. Folklórszínpadon az éneklést kísérő prózai formulák csak ritkán kerülnek elő. A színpadi szereplések kezdetén megszűntek, mert az előadóknak idegeneket kellett volna bizalmas formulákkal köszönteniük. Ha a közönség körében ismerősök vannak, illetve a közönség nagyobbik része cigányokból áll, időnként elhangzik engedélykérés, illetve köszöntő, amelyre a közönség soraiból válaszolnak.

A következőkben vázlatos összehasonlítást végzek a nagyecsed-i zenei hagyomány és a Kalyi Jag folklórzeje között. Ezért elsősorban azokat az elemeket emelem ki, amelyek megvilágítják a lényegi egyezéseket vagy különbségeket. A Kalyi Jag tagjai tökéletesen a birtokában vannak, illetve megszerezték a helyi

tudást, és nemcsak annak méltóságteljeségét tartották meg, hanem az előadást, mind a zenében, mind a táncban színpadi módon fegyvelmezetté is tették.

Zenei jellemzők – dallam. A nagyecsediek dalainak fő műfajai a lassú, lírai dalok (amelyeket hallgatóknak is neveznek) és a táncdalok, ezen belül vannak a botolótáncot kísérő botolónóták. Ezeken kívül hagyományosan számos magyar cigány lassú és táncdalt ismernek és énekelnek, valamint magyar népdalokat, karácsonyi énekeket és magyar nótákat is.

Több szatmári oláh és magyar cigány csoporthoz hasonlóan korábbi kapcsolatok az erdélyi hangszeres zenéhez nyilvánvaló részben a dallamok, részben az előadásmód alapján. A táncdalok között vannak olyanok, amelyeknek gyakorlatilag nincsenek kötött szövegelemek, hanem vagy szöveg nélkül, vagy változó szövegekkel éneklük őket. A dallamok előadásában fontos szerepe van az oktávtrésnek, amelynek segítségével a struktúra átalakítható, és amely a hetvenes években már gyakran alkalmazott eszköz volt a változatképzésre. Szintén változatképző szerepe volt a hangsorvariálásnak.

A Kalyi Jag az idők során számos nagyecsed, illetve szatmári oláh és magyar cigány dallamot előadott, de az ország más területeinek oláh cigány dallamaiból is válogatott. Ezeken kívül főleg szerbiai, bulgáriai és görögországi dalokat dolgozott fel. A hangszeres hatások az előadásban gazdagon jelentkeznek, de a dallamok és variációik felépítése szabályozott. Az oktávtrés alkalmazása és a hangsor megváltoztatása megmaradt. A Kalyi Jag dalai között az évek során egyre több olyan változat született, amelyet az együttes kompozíciónak tekintett. Ezeknek önálló címekeket adott.

Az éneklés mint beszéd, szöveg. Az oláh cigány hagyományban az éneklés mindig beszéd, közlés. A lassú dalok szövegei vegyes (romani és magyar) nyelvűek, és különböző módokon lehetnek tervezettek, attól függően, hogy a közlést az előadó mennyire tartja hangsúlyosnak. A közlés jellegétől függetlenül minden lassú dal szövege hosszú (minimum öt-hat, de akár 20-25 versszakos), és – ha az előadó erre törekszik – van idő felépíteni a szöveg és a zene csúcspontját, amely hosszabb dalok esetén a zárás előtt két-három versszakkal van. A hallgatók előadása a nyolcvanas években még a nagyecsediek és számos más oláh cigány közösségbeliek kedvelt elfoglaltsága volt, akár órákig énekeltek őket.

A dalok nem feltétlenül strófavégen fejeződnek be, mert az énekes máshol is kiveheti magát a hangulatból, illetve a táncdalok esetében a táncos elfárad, leáll, és akkor az ének is abbamarad. A befejezésre a táncos vagy valamelyik énekes a *dosztá-j* ('elég') formulával hívja fel a figyelmet. A táncosokat táncszókkal biztatják vagy figyelmeztetik, de vannak olyan egy-két soros rigmusok is, amelyeket ritmikus beszédben vagy akár dalszöveggént is előadnak.

A színpadi folklórzenében egy lassú dal általában csak két-három versszakos, a romani nyelven nem értő hallgatók kedvéért, az anyanyelvűeknek viszont közismert vagy közömbös témájú dalokat kínálnak. A saját életből vett témák komponált dalokban jelentkeznek (például a Kalyi Jag együttes két tagja, Balogh József és Varga Gusztáv is szerzett dalt a kislányáról). A színpadon elhangzó dallam továbbá kerek egész, a táncdalokban is, amennyiben nem táncolnak rá. A táncszók funkciója kibővült, mert némelyiket állandóan ismételtetik akkor is, ha nincsen a színpadon táncos, illetve a hangfelvételeken az előadás színesítésére.

Stílus – többszólamúság. A nagyecsedei oláh cigányok énekében az ötvenes években jelentek meg a többszólamúság első kezdeményei, de a váltás a többszólamúság felé a hetvenes években játszódott le. A többszólamúság, az ún. *tercelés* megjelenésének előzményei a dallamsorvégi hosszú hangok együttléklése a szólistával, illetve a heterofónia, amikor több énekes együtt adja elő a dallamot, amelynek egy-egy részletében saját változatot énekel. A nagyecsedei többszólamúság a sorvégi hangok alsó, ritkábban felső tercének beéneklésével kezdődött, de már 1974-ben énekeltek kíséretként funkciós jellegű dallamformulákat is a zárlatoknál a záróhang vagy az azt megelőző hosszú hang alá, illetve a két hang közti szünetben. A szólistát az előadók *vezetőnek*, a többi énekest *kísérőknek* nevezik.

Egyes előadói csoportoknál 1979-re a többszólamúság a kiteljesedés képét mutatta. Ebből az látszik, hogy az eltelt időben sokat és lelkesedéssel gyakoroltak, kísérleteztek. Volt egy olyan csoport, amely háromszólamú akkordokat is tudott énekelni. Mások megmaradtak a két szólamnál, de azt gyakran alkalmazták. Ezek az előadók elsősorban a középnemzedékhez tartoztak, harminc-ötven évesek voltak. Mintha versenyre akartak volna kelni az akkor már egyre inkább az előtérbe kerülő gitárral. A fiatalok egy részének előadásában viszont egyszerűsödés játszódott le, amelyben nagy szerepe lehetett a gitárhasználatnak.

A Kalyi Jagnál és több más együttesnél is a lassú dalok többszólamúsága kezdetben nem vagy csak igen szerény mértékben került színpadra. Számomra ebből vált nyilvánvalóvá, hogy a többszólamúság a gitárjáték alternatívájaként is fejlődött. A Kalyi Jag a többszólamúságot és a heterofóniát is gondosan felépíti.

Előadásmód – dallamépítés „forgatással”. Az etnomuzikológiai szakirodalomban ma már közhelyszámba megy, hogy az előadásmód a népi előadók számára a dallam elválaszthatatlan része. Ennek ellenére érdemes újra felhívni erre a tényre a figyelmet a folklórmozgalmak kapcsán, mivel a színpadi kontextus a népi előadásmódot akkor is megváltoztatja, ha az előadó törekszik a megtanulására, illetve megtartására. Nagyecseden és Nyírvásváriban gyűjtött adataim szerint a dallamvezetést az úgynevezett *forgatás* vagy *fordítás* adja meg. A fordítás lehet egy hangsúlyozott, díszített, illetve hosszabban kitartott hang, amely jelzi az elfordulást a kezdő iránytól, de lehet egy olyan díszítő motívum is, ami mintegy megerősíti az adott irányt. A dallam változhat az előadás során, és a dallamot vezető személy elképzelését a hallgatók vagy kísérők a forgatás alapján érzékelik. Gyakran előfordul, hogy az énekes *alom-alom* stb. szavakkal, szótagokkal eldúdolja a dallamot, de az ő dúdolása már tartalmazza azokat a fő irányjelzőket, amelyek során a dúdolást követő szöveges előadás meg fog szólalni. A dalszöveg sokszor segít a dallam azonosításában, de nem általánosan, mivel a szövegek egy részét több dallamra is lehet énekelni.

A folklórmozgalmak eszménye a szép hangú, kiegyenlített éneklés. A dalok megtervezettek, csak kisebb, mikrostrukturális változtatások lehetségesek, és a közlés a háttérbe szorult. Mindezek következtében a forgatás a lassú dalokban, bár jelzésszerűen fölismerhető, elvesztette a szerepét.

Tagolt éneklés. Mindkét műfaj előadásánál jellemző, hogy az egyes hangok jól megformáltak és szeparáltak. A táncdal előadása még inkább tagolt, amit

az előadók szaggatott éneklésnek neveznek. Tánckísérő funkcióban az előadás nem elsősorban mutatóságra törekszik, hanem arra, hogy minél megfelelőbben szolgálja a táncos érdekét. Ha nem táncolnak a dalra, akkor mutatósabb, virtuózabb lehet. Gyakorlatilag tagolt éneklés van a Kalyi Jag dalaiban is, csak kevésbé szaggatott, mint a népi előadóknál.

Vibrató, tremoló. A vibrató, amelynek népi elnevezése *rezgetés* vagy *rezgetetés*, a cigány előadásmód alapeleme, amely szoros kapcsolatban van a tremolóval mint a vibrató artikuláltabb változatával. A megfigyelések szerint egyes cigány közösségekben a kitartott hangok vibrató éneklésével kezdődik el a daltanulás, már egyéves kor előtt. A vibrató a hangnak érdességet ad, és ezt a hatást a vibrató sűrűbb használatával, illetve a hang felerősítésével fokozni lehet. A nagyecsediek mély hatást keltő hangokat énekelnek, amelyeknek drámai erőt adhat, a sorzáró hangok esetében különösen, a hang fokozatos erősítése vagy rögtön fortéban való megszólaltatása. A hosszú hangokra sok levegőt engednek, ami mind a hang, mind a vibrató felerősítését lehetővé teszi. A tremoló a népi gyakorlatban, a felvételek tanúsága szerint, kevésbé gyakori. A tagolt éneklés és a vibrató, illetve a hangszínbeli sajátosságok teszik a cigány dallamokat a kívülálló számára megfoghatatlanná.

A vibrató éneklés, szintén finomított formában, megmaradt a Kalyi Jagnál, sőt mivel a lassú dalokat többnyire szolisztikusan éneklik, a forgatás helyettesítésére és a sorközi szünetek kitöltésére is alkalmas eszköz. A tremoló a folklórszínpadon gyakoribb, fontos díszítőelem. Nagyon érdekes fejleményként az erősebb vibrató-, illetve a tremolóéneklést a cigány lakodalmas zene egyes előadói jobban megtartották, mint a folklórzenészek. Ennek talán az az egyik oka, hogy a repertoár modernizálásával ebben a műfajcsoportban a vibratóból-tremolóból lett az egyik fontos etnikus jel.

Tempó, ritmus, szájböggő. A tempó és a ritmika nagyon biztos, alkalmazkodni tud a táncoshoz, szinte számolja a ritmusértékeket a lába alá, és követi gyorsítási, lassítási, illetve hosszabbítási vagy rövidítési törekvéseit. Az egyes ritmikai elemek ismerete, kidolgozottsága folytán az énekes meg tudja toldani vagy éppen lerövidíteni a dallamsort vagy akár az ütemet, ha arra van szükség. Ezek az aszimmetrikus vonások nem tánckísérő funkcióban is megjelennek. Az énekesek tempóérzéke nagyon finom, és egy előadáson belül nincs jelentős tempóemelkedés. Az előadók Martin György munkacsoportjának két tempó létezéséről számoltak be: az egyik a lassúbb *csendes*, amit mulatáskor, nem feltétlenül tánc alá használnak, a másik a gyorsabb *ugrós*.

A szájböggő nem mindig nagyon változatos, de nem is mechanikus. Lehet viszont humoros, ami különösebb élvezetet ad. A szájböggőzés elsősorban a férfiak feladata: egy-egy idősebb nő kíséri a férjét szájböggön, és itt-ott megszólal fiatalabb nőknél is, de nem gyakran. A ritmuskísérést ujjpattogatás, asztallapon való dobolás és lábdobbantás adja, hangszerpótló eszközök, azaz kanna és kanál a hagyományos nagyecsed előadások felvételein nincsenek.

A Kalyi Jag megtartotta a hagyományos tempót, a gyorsításai is finomak, és a népi gyakorlathoz hasonlóan általában a sorok elején kezdődnek. A ritmikai variálás tekintetében a ritmusképletek változatosak, és néhol az ütemszám is bővül vagy szűkül a sorokban, de ütembővítésre vagy -szűkítésre nincs lehetőség a gitárkíséret miatt. Mivel a hangszer adja a ritmust, a táncdalokban is

lehet a műzenei előadáshoz közelítően énekelni. Bár Martin György aggodalma, miszerint a hangszerjáték el fogja sorvasztani a pergetést, nem bizonyult megalapozottnak, mert a pergetés etnikai jel lett, de számos együttesnél mechanikussá vált. A Kalyi Jagnál nem, de az aszimmetrikus elemek száma mégis csökkent, valószínűleg szintén a hangszerkíséret miatt, amit viszont ellensúlyoz a pergetés kidolgozottsága.

A Kalyi Jag divatba hozta a szájbőgő-improvizációnak nevezett szólót, amit általában csak kanna kísér. Ehhez talán Víg Rudolf lemezéről (1976) kapták az ötletet. Víg a felvételkor egyik kiváló előadóját, az öcsödi Rostás Károlyt („Huttyán”) megkérte, hogy szólóban szájbőgőzzön, amit korábban sosem csinált. A tehetséges előadó komplett kis darabokat hozott létre. A Kalyi Jagnál és a mozgalom egészében, előtérbe kerültek a szájbőgő humoros elemei, valószínűleg azért is, mert a színpadi előadás közben egy huzamban sokkal többet kell szájbőgőzni, mint a népi gyakorlatban, ami viszont a gitár miatt kevésbé hallatszik. Ezért az előadók saját fáradtságuk leküzdésére, valamint a személyükre irányuló figyelemfelhívásként tréfás megoldások alkalmazásába fogtak. Talán Balogh Béla kezdte a szájbőgőnél a nevetés utánzását, amit sokan átvettek.

A Kalyi Jagnál és másoknál is időnként egyfajta verseny jön létre az ének és a hangszer között a ritmusszekcióban. Mindkét „fél” emeli a tétet, a dal egyre hangosabb és gyorsabb, aminek az is lehet az oka, hogy a színpadon a virtuozitásnak nagyobb a szerepe. Ez jellemző a táncra is: a táncmotívumokból kevesebb idő alatt többet mutat meg a jó táncos, de hamarabb ki is fárad. A kanna és a kanál, hangszerpótló eszközökként, állandó használatban vannak az együtteseknél.

Kíséret. A dallamok feldolgozásának alapvető meghatározója a gitár. Ezért a dallamokat úgy kell átalakítani, hogy kísérhetőek legyenek. A lassú daloknál a sorok végén hosszan elnyújtott díszítés alkalmat ad a kísérőknek, a Kalyi Jag esetében az énekeseknek és a mandolinnak, hogy heterofonikusan bekapcsolódhassanak vagy újabb funkciós jellegű díszítéseket alkalmazzanak, illetve a sorok végi akkordokat megerősítsék. A vokális és a mandolinkíséret a népi előadás segítőinek szerepében van. A vokális kíséretben megjelenik a heterofónia és a kadenciális polifónia. A mandolin heterofóniában játszik, a sorok végén időnként „tercel”, tehát a vokális kíséret típusát tették át a hangszerre. A gitárkíséret akkordfelbontásokból áll. Az előadó először arpeggióban megszólaltatja az akkord hangjait, majd gyors, fölfelé-lefelé köröző mozgással játssza őket. A szólam tempója változik, az énekeshez alkalmazkodva. A bevezető futamokat a gitár játssza, de azután átadja a vezetést a szólistának: az énekes előtt nem kezd bele a következő sor akkordjába.

Az előadás jellegzetessége az ehhez a stílushoz kapcsolódó lassú tempó és a népi énekstílus érdességétől elütő kiegyenlített, Balogh József éneke esetében egyenesen selymesen lágy hangszín. Mivel betanult darabokról van szó, az énekes nem használja fel a népi éneklésmódnak a hanglejtés és a hangerő változtatásában rejlő lehetőségeit a tartalom érzékletesebb kifejezésére. De éppen ez a kissé földöntúli, varázslatos hangzás az, amely a Kalyi Jag sikerének egyik titka. Ami az előbbiekből létrejött, azt én oláh cigány *Lied*nek nevezem. A Kalyi Jag homogenitásra és klasszikus zenei értelemben vett szépségre törekvő előadásai többnyire érzelmi állóképek, fegyvelmezett szenvedélyük gondosan kiszámított és megkomponált.

Epilógus. 2004-ben az eddigiekhez képest nagy fordulat következett be az együttes tevékenységi körében. A Kalyi Jag korábban mintát adott és divatot csinált – de a divat változásait nem ő diktálta. Tény, hogy az együttes külföldi cigány népi és népies anyagokat is feldolgozott, amelyekből más együttesek ötleteket kaptak. A kilencvenes évek első felének folklórmozgalmában gyors egymásutánban lezajlott három divathullám: az orosz, a balkáni, majd a spanyol cigányzenei divatok. A Kalyi Jag ilyen darabokból csak néhányat játszott, ragaszkodva a kilencvenes évek elején kimunkált stílusához. Az évtized második felében ezért már konzervatívnak számított a nemzetközi populáris zenéhez egyre jobban közelítő hazai cigány fiatalok szemében. Ugyanakkor a nemzetközi szintén éppen azért tarthatott számot az érdeklődésre, mert a leginkább „hagyományos” cigány folklóregyüttesnek ismerték el. A magyar táncházmozgalomhoz hasonló mozgalmak a környező országokban nem voltak, ezért az ottani cigány együttesek szinte mindegyike mind hangzásában, mind repertoárjában populárisabb volt a Kalyi Jagnál.

A változást először egy újabb felvétel jelezte (2004), amelyen az együttes magyar karácsonyi és búcsúénekeket dolgozott fel, részben romani fordításban és musical-, illetve rockzenei elemekkel. Varga és Balogh is önálló cigány rockopera megalkotását kezdte fontolgatni, de a munkát már nem együtt képzelték el.

Varga Gusztáv fenntartotta a Kalyi Jag nevet, az együttest cigány és magyar fiatalokkal bővítve alkalmi zenés színházzá alakította, és velük mutatta be 2005-ben a *Roma legenda* című első roma rockoperát, amely a cigánység mitologikus történetét dolgozza fel, az indiai őshazából való elvándorlástól Magyarorszáig, látványos kosztümökben és részben keleti táncanyaggal. Ezzel egy időben Balogh József is elkészítette egy tervezett színpadi mű zenéjét, amelynek a *Nomád szenvedély (Kígyóballada)* címet adta, és amely egy Magyarországon közismert oláh cigány népballada feldolgozása. A darabból végül táncszínházi produkció lett, és a BM Duna Művészegyüttes előadásában mutatták be, szintén 2005-ben (koreográfus: Kovács Norbert, Mihályi Gábor). Mindkét mű tipikus Kalyi Jag-alkotás, amennyiben részben saját korábbi dalaikat dolgozták át, illetve egészítették ki, hangszeres betétekkel. A *Roma legenda* bőven merít keleti zenékből, a *Kígyóballada* közelebb marad Európához. Időközben a Balogh–Künstler házaspár EthnoRom néven új együttest alakított.

A színpadi művek megjelenése nagy ugrásnak tűnik, de valójában logikus lépés. A hetvenes, nyolcvanas években az önálló kultúra meglétét a folklórral lehetett bizonyítani. A kilencvenes évek integrációs törekvései, az iskolaalapítások, illetve az értelmiségi kultúra továbbfejlesztése magával hozta azt az elképzelést, hogy a cigány tematika a népzenenél tágabb közönséget érdeklő, standard műfajokba is bekerüljön. A rockopera a *Jézus Krisztus szupersztártól az Atilla, Isten kardjái*g világszerte felvállal vallásos-mitologikus témákat. Emellett mind itthon, mind külföldön alakultak alkalmi vagy állandó cigány színházak (ezek közül a legismertebb a Macedóniában alapított, majd Németországban játszó *Pralipe*, amely már a nyolcvanas években klasszikus darabok romani nyelvű adaptációival hívta fel magára a figyelmet). A rockopera és a táncjáték elkészítése és színpadra vitele a zenei integráció továbbvitelét mutatja.

Irodalom

Balázs Gusztáv: *A nagyecsedí oláh cigányok táncagyománya.* (Cigány Néprajzi Tanulmányok 3.), Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 1995.

Kertész Wilkinson Irén: *Vásár van előttem.* MTA Zenetudományi Intézet, Budapest, 1997.

Kovalcsik Katalin: *A Szatmár megyei oláh cigányok lassú dalainak többszólamúsága.* Zenetudományi dolgozatok. Budapest, 1981, 261–271.

Martin György: *A cigányság hagyományai és szerepe a kelet-európai népek tánc-kultúrájában.* Zenetudományi dolgozatok. Budapest, 1980, 67–74.

Említett hangfelvételek

Ethnix: *Hívd a Zenét.* Call the Music. Gypsy Pop – Folk Music. Ethnix 001 4. Szerzői kiadás. Felelős kiadó: Künstler Kft., Budapest, 2003 (MK/CD).

Kalyi Jag: *Gypsy Folk Songs from Hungary.* SLPX/MK/HCD 18132. Hungaroton, Budapest, 1987 (LP/MK/CD).

Kalyi Jag: *Lungoj o drom angla mande.* Gypsy Folk Songs from Hungary. SLPX/MK/HCD 18179. Hungaroton, Budapest, 1989 (LP/MK/CD).

Kalyi Jag: *Karingszo me phirav.* Amerre én járok. Gypsy Folk Songs from Hungary. SLPX/MK/HCD 18199. Hungaroton, Budapest, 1992 (LP/MK/CD).

Kalyi Jag: *O suno.* The Dream. Az álom. SLPX/MK/HCD 18211., Hungaroton–Fonofolk, Budapest, 1993 (LP/MK/CD).

Kalyi Jag: *Cigányszerelem.* Gypsy Love. Romano Kamipo. CDK 001. Szerzői kiadás, Budapest, 1998 (MK/CD[CD-ROM])

Kalyi Jag: *Köszöntünk titeket.* Naisaras tumen. Greeting (sic!) for you. CDK 005. Kalyi Jag Roma Művészeti Egyesület, G+A Production, Budapest, 2002 (MK/CD).

Kalyi Jag: *Minden dalom a Tiéd.* All my songs are Yours. Tjirej le Gilja. Kalyi Jag+A Production. Music & Text by Sir Gusztáv Varga. Szerzői kiadás, Budapest, 2004 MCK 007. RTL Zeneklub MC068-4 (MK/CD).

Víg Rudolf szerk.: *Magyarországi cigány népdalok 1–2.* Gypsy Folk Songs from Hungary 1–2. SLPX 18028-29. Hungaroton, Budapest, 1976 (LP/MK/CD).

Sir Varga Gusztáv
Roma Legenda
Történelmi
Rock Opera
Thalia Színház
2006 november 26.,
Vasárnap 19⁰⁰
Jegyek, a színházban kaphatóak!
VI. ker. Nagymező u. 22-24.

Információ:
Kalyi Jag RME, 1062 Budapest, Bajza u./53.
Tel.: 374 0639, Fax: 341 3927,
e-mail: kalyijagworld@freemail.hu